كاریگەری فاكتەری نەوت و گاز لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی كوردستان/عێراق

أنور محمد فرج[1]، چالاك معتصم خورشيد [2]

[1] بەشی دیپلۆماسی و پەیوەندییە گشتییەكان، كۆلێجی یاسا و ڕامیاری، زانكۆی گەشەپێدانی مرۆیی، سلێمانی، هەرێمی كوردستان، عیراق
[2] بەشی زانستە ڕامیارییەكان، كۆلێجی زانستە ڕامیارییەكان، زانكۆی سلێمانی، سلێمانی، هەرێمی كوردستان، عیراق

پوختە:- پێگەی هەرێمی كوردستان مەبەست لێی ئەو سەنگە سیاسی و ئابوری و جۆگرافیەی هەرێمی كوردستانە لە ئاستی نێوخۆی و هەرێمی و نێودەوڵەتی هەیەتی.

فاكتەری نەوت و گاز كاریگەرییەكانی فرە ڕەهەندە لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی كوردستان، فاكتەری نەوت و گاز لەسەر ئاستی ناوخۆ كاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر ژیان و گوزەرانی خەڵكی هەیە، لەبەر ئەوەی هەرێمی كوردستان بۆ دەستخستنی داهات بۆ موچە و پڕكردنەوەی پێداویستییە داراییەكانی پشتی بە فرۆشتنی نەوت و ئەو برە پارەیە بەستووە كە بەشێوەی كاش لە حكومەتی فیدراڵی وەریدەگرێت دوای مامەڵەكردنی ئازادانەی حكومەتی هەرێم بە نەوت و گازەوە كێشەیەكی نوێ لە نێوان هەرێم و حكومەتی فیدراڵ سەری هەڵدا ئەمەش داواتر كاریگەری لەسەر كۆی سیستمی سیاسی هەرێم هەبوو.

لەسەر ئاستی هەرێمی، هەرێمی كوردستان هاوسنورە لەگەڵ هەریەكە لە (توركیا، ئێران و سوریا) بەشێوەی فەرمی لەڕێگەی خاكی توركیاوە نەوتی هەرێمی كوردستان هەناردەی دەرەوە دەكرێت و دەفرۆشرێت، بۆیە دەوڵەتی توركیا زۆرترین پەیوەندی سیاسی و ئابوری لەگەڵ هەرێمی كوردستان هەیە كە ئەمەش كاریگەریی فاكتەری نەوت و گازە كە هەرێمی كوردستان لەسەر ئاستی هەرێمی لە پەیوەندی سیاسی و ئابوریدایە لەگەڵ وڵاتانی دراوسێ بەگشتی و توركیا بەتایبەتی.

ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا و ڕوسیا دوو دەوڵەتی گەورەی گۆڕەپانی نێودەوڵەتین كە زۆرترین كاریگەرییان هەیە لەسەر هەرێمی كوردستان، چەند كۆمپانیای وزەی ئەمریكی و ڕوسی لە هەرێمی كوردستان كاردەكەن بۆیە هەرێمی كوردستان بۆتە جێگەی گرنگی ئەم دوو دەوڵەتە جیهانییە. هەرێمی كوردستان لە ڕێگەی فاكتەری نەوت و گازەوە توانیویەتی پەیوەندی لەگەڵ ئەم دوو دەوڵەتە گەورە جیهانیەدا هەبێت، بەڵام پەیوەندییەكە لە چوارچێوەی سیاسەتی دەرەوەی ئەمریكا و ڕوسیا دێت بەرامبەر بە وڵاتانی تری وەك(توركیا و ئێران و سوریا) .

كلیلە وشەكان:- فاكتەری نەوت و گاز، كاریگەری فاكتەری نەوت و گاز، پێگەی سیاسی هەرێمی كوردستان، پێگەی ئابوری هەرێمی كوردستان.

پێشەكی:

نەوت و گاز دوو سامانی سروشتی گرنگن، كاریگەری گەورەیان هەیە لەسەر پێگەی سیاسی و ئابووری دەوڵەتان، لەڕووی سیاسیەوە دەبنە هێز و دەسەڵات بۆ دەوڵەت، لە ڕووی ئابوریشەوە ڕۆڵێكی گرنگیان هەیە لە دروستكردنی ژێرخانی ئابووری بەهێز. بەپێی ئامارەكان عێراق خاوەنی یەدەگێكی گەورەی نەوتە، بڕێك لەم یەدەكە گەورەیە دەكەوێتە سنوری جوگرافیای هەرێمی كوردستانەوە كە دەكەوێتە چوارچێوەی سنوری عێراقەوە.

فاكتەری نەوت و گاز كاریگەری گەورەیان لە پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی كوردستان لە ئاستە جیاوازەكان هەیە، لەسەر ئاستی ناوخۆ دەبێتە هۆی ئاسایشی ئابووری و سیاسی هاوڵاتیان. لەسەر ئاستی ناوچەیی كاریگەری گەورەی هەبووە لەسەر پێگەی هەرێمی كوردستان چونكە هەرێمی كوردستان هاوسنورە لەگەڵ دوو دەوڵەتی بەهێزی هەرێمی (توركیا و ئێران) ، هەروەها لە ئاستی سیاسەتی نێودەوڵەتیدا وەك چەكێكی كاریگەری گۆڕەپانی پەیوەندیە ئابوریە نێودەوڵەتییەكان بەكاردەهندریت.

ئەم دوو سەرچاوە سروشتییە پێویستی بە بەڕێوەبردنێكی ڕاست و دروست و یاسایی هەیە تا ببێتە هۆكارێكی ڕاستەقینە بۆ گەشەسەندنی وڵات و بەهێزبوونی پێگە سیاسی وئابووریەكەی، چونكە نەوت و گاز دوو چەكی دوولایەنەن یان ئەوەتا دەبێتە مایەی خۆشبەختی و خۆشگوزەرانی بۆ وڵات، یان دەبێتە مایەی نەهامەتی و دەردەسەری، دەركەوتنی هەریەك لەو دوولایەنەش پەیوەستە بەو سیاسەتەی كەپەیڕەو دەكرێت لەو بوارەدا. لەگەڵ زیاتر برەودان بە كەرتی نەوت و گازی هەرێمی كوردستان كاریگەری سیاسی و ئابوری فاكتەری نەوت و گاز لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی كوردستان زیاتر دەردەكەوێت، بۆیە ئەم توێژینەوەیە ئەو كاریگەرییانەی فاكتەری نەوت و گاز لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی كوردستان لەسەر ئاستە جیاوازەكان دەكاتە بابەتی سەرەكی لێ توێژینەوە.

مجلة جامعة التنمية البشرية
المجلد 8، العدد 2(2022) ؛ عدد الصفحات (13)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v8n2y2022.pp15-27
ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 14 كانون الأول 2021؛ قُبل في 12 كانون الثاني 2022؛ نُشرت في 24 نيسان 2022
البريد الإلكتروني للمؤلف : chalak1989@gmail.com, anwar.faraj@uhd.edu.iq
حقوق الطبع والنشر ©2022 أنور محمد فرج، چالاك معتصم خورشيد. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 4.0

کێشەی توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە هەوڵدەدات وەڵامی سێ پرسیاری سەرەکی بداتەوە:

1. کاریگەرییەکانی فا کتەری نەوت و گاز چیە لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان لە ئاستی ناخۆی؟
2. کاریگەرییەکانی فاکتەری نەوت و گاز چیە لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان لە ئاستی ناوچەیی بە تایبەت تورکیا ؟
3. کاریگەرییەکانی فاکتەری نەوت و گاز چیە لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان لە ئاستی نێودەوڵەتی؟بە تایبەت کاریگەری لەسەر پەیوەندی نیوان هەریەکە لە ئەمریکا و ڕوسیا لەگەڵ هەرێمی کوردستان.

گریمانەی توێژینەوە

توێژینەوەکە گریمانەی ئەوە دەکات، فاکتەری نەوت و گاز کاریگەری ئەرێنی و نەرێنی لە پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان هەیە. نەوت و گاز سەرچاوەیەکی سەرەکی داهاتە بۆ هەرێمی کوردستان بۆیە لەسەر ئاستی ناوخۆ نەوت و گاز کاریگەری ڕاستەوخۆی هەیە لەسەر داهات و بژێوی گەلی کوردستان، بۆری نەوتی هەرێمی کوردستان بە نێو خاکی تورکیادا نەوتی هەرێمی کوردستان دەگەیەنێتە بەندەری جەیهانی تورکی بۆ فرۆشتن بە وڵاتانی بیانی، کاریگەری گەورەی ئەرێنی و نەرێنی لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان هەیە لەسەر ئاستی هەرێمی. هەروەها کاریگەری هەیە لەسەر پەیوەندی نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و هەرێمی کوردستان لەلایەک و ڕوسیا و هەرێمی کوردستان لە لایەکی تر،ئەم دوو دەوڵەتەش دوو دەوڵەتی گەورەی گۆڕەپانی نێودەوڵەتین. دەتوانین گریمانەی ئەوە بکەین نەوت و گاز کاریگەرییە ئەرێنییەکانی زیاترە لە کاریگەرییە نەرییەکانی لە پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان لەسەر ئاستە جیاوەزەکان.

ئامانجی توێژینەوە

نەوت و گاز دوو سەرچاوەی سروشتی گرنگن، کاریگەری ئەم دوو سەرچاوە گرنگەش فرە ڕەهەندە. ئەم توێژینەوەیە ئامانجێتی کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان لە هەرسێ ئاستی ناخۆیی و ناوچەیی و نێودەوڵەتی بخاتە ڕوو.

گرنگی توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ لێکۆڵینەوەی کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان بەشێوەیەکی ئەکادیمی، بەو پێیەش بە لێکۆڵینەوەیەکی نوێ دادەنرێت لەم بوارەدا، بۆیە گرنگی ئەم بابەتە لەوڕووەوە سەرچاوە دەگرێت بۆ خستنەڕووی کاریگەرییەکانی فاکتەری نەوت و گاز لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان لە ئاستە جیاوازەکاندا.

توێژینەوەکانی پێشوو

بە تێڕوانین لە بەشێك لە توێژینەوەکانی پێشووتری ئەم بوارە دەبینین کۆمەڵێك کار لەم بوارەدا کراوە، بەڵام هەریەکەیان لە گۆشەنیگایەکەوە لە بابەتەکەیان ڕوانیوە و بەو شێوە فراوان و گشتگیرەی ئەم توێژینەوەیە کاریان نەکردووە، بۆ نمونە :

- زیندین مولود خدر ،کاریگەری فاکتەری نەوت لەسەر ئایندەی سیاسی هەرێمی کوردستان-عێراق، 2016.
- سکالا حسین محمد أمین، تأثير الاستقرار السياسى فى اِقليم كوردستان العراق على السياسات النفطيه 2005-2009، 2012.
- یوسف محمد بەرزنجی، چارەنووسی کورد پترۆڵ وەك مەسەلەیەکی ستراتیجی ــ لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی ئابووری سیاسی دەربارەی کورد و پترۆڵا ،2013.

باسی یەکەم

کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی هەرێمی کوردستان لە ئاستی ناوخۆدا

بۆ تێگەیشتن لە کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی هەرێمی کوردستان لەسەر ئاستی ناوخۆی هەرێم، پێویستە بگەڕێینەوە بۆ ساڵەکانی پێش (2000) کە هێز و لایەنە کوردیەکان بەشێوەیەکی لۆکاڵی هەوڵیانداوە سوود لە نەوت و گاز وەربگرن، لەرێگەی ئەو دوو ئیدارە جیاوازەی کە لە ناوچەکانی هەولێر و سلێمانی بەشێوەیەکی جیا حوکمڕانی سیاسی و ئابووریان دەکرد کە بە ئیدارەی هەولێر و سلێمانی یان هەردوو زۆنی سەوز و زەرد ناسرابوو، بەمەبەستی گەڕان و دۆزینەوە و پەرەپێدانی نەوت لەچەند کێڵگەیەکی نەوتی لە ئاستێکی سنووردار‌دا (فەتاح، 2012، ل18).

گەشەی کەرتی نەوتی هەرێمی کوردستان لەپاش ڕاپەرین و لە ساڵانی نەوەدەکاندا تەنیا بریتی بووە لە دەرهێنانی نەوت لەدوو بیری نەوت لە کێڵگەی تەقتەق و بەرهەمهێنانی نەوت لە کێڵگەکانی ناو سنووری هەرێمی کوردستان بەرفراوان نەبووە(ڕسوڵ، 2019، ل6) . هەرێمی کوردستان لە ساڵی (2003) وە کەوتۆتە خۆی بۆ هەڵکەندن و لێدانی بیری نەوت و هاندانی کۆمپانیا نەوتیە بیانیە جیهانیەکان بۆ ئەوەی لە هەرێمدا سەرمایەگوزاری بکەن بەمەبەستی بوژاندنەوە و گەشەپێدانی ژێرخانی ئابوری هەرێم، لەدوای ڕووخانی ڕژێمی بەعس لە ساڵی (2003) ەوە، لەلایەکەوە بازاڕێکی تازەی ووزەیە لەبەر ئەوەی کۆمپانیا فرەڕەگەزە نێودەوڵەتیەکان (Multinational Corporation) بە لێشاو ڕوویان لە هەرێمی کوردستان کردووە،کۆمپانیای فرەڕەگەز ئەوەیە کۆمپانیایەکە خاوەن و بەڕێوەبەری چەند یەکەیەکی ئابوریە لە دوو وڵات یان زیاتر. لە زۆربەی کاتەکاندا پێویستی بە وەبەرهێنانێکی بیانی ڕاستەوخۆ هەیە کە ئەمەش کۆمپانیایەك پێهەڵدەستێت و پێویستی بە خاوەنداریەتی چەند یەکەیەکی ئابوری هەیە وەك خزمەتگوزاریەکان، پیشەسازی دەرهێنان، یان دابینکردنی پیشەسازی لە چەند وڵاتێك. بەشێوەیەکی گشتی کاریگەری زۆریان هەیە لەسەر ئابوری و سیاسەتی نێودەوڵەتی(غیلبین، 2004،ص287) . لەلایەکی تریشەوە بە پێی دەستورساڵی (2005 عێراق) دەوڵەتێکی فیدراڵییەو هەرێمی کوردستان تاکە هەرێمی ئەم دەوڵەتە فیدراڵیەیە، بەرپرسیارێتی پەرەپێدانی سامانە سروشتییەکانی هەرێم بە پێی ماددەکانی (111 ، 112، 115 و 121) ی دەستوری عێراق کەوتۆتە دەستی ئەنجومەنی نەوت و گازی هەرێم. پرۆسەی دەرهێنانی نەوت لە کوردستان بەشێوەیەکی خێرا کاری تێدا دەکرا هەر بۆیە پەرلەمانی کوردستان (یاسای ژمارە 22 ی ساڵی 2007 ی تایبەت بە نەوت و گازی هەرێمی کوردستان) ی دەرکرد و بەخێرایی

گرێبەستی نەوتی لەگەڵ کۆمەڵێك کۆمپانیای نەوتی ئەمریکی و کەنەدی و نەرویجی و فەرەنسی و تورکی و بەریتانی و ڕووسی و ئیماراتی واژووکرد (موهندس، 2010) . ئەمەش هانی هەرێمی کوردستانی دا بە شێوەیەکی سەربەخۆ مامەڵەی بەم سەرچاوە گرنگەی وزەوە بکات.

کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان لەئاستی ناوخۆ تەنها ڕەهەندێك ناگرێتەوە بەڵکو فرە ڕەهەندە، ڕەهەندی ئابوری و سیاسی تەنانەت ڕەهەندی سەربازیش دەگرێتەوە، بەڵام ئەوەی مەبەستە و دەبێت بە بابەتی سەرەکی ڕۆڵ و کاریگەرییەکانی فاکتەری نەوت و گازە لە پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان لەسەر ئاستی ناوخۆی هەرێم و عێراق.

تەوەری یەکەم

کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی سیاسی هەرێمی کوردستان لە ئاستی ناوخۆدا

هەرێمی کوردستان کاتێك بڕیاری سەربەخۆ کارکردنی لە کەرتی نەوت و گازی دا لە ڕووی تەکنیکەوە زۆر لاواز بوو، ئەزموێکی کەمی لە چۆنێتی بەستنی گرێبەست و هاوردنی کۆمپانییە بیانییەکان هەبوو، چونکە پێشتر تەنها چەند گرێبەستێکی بچوکی لەگەڵ کۆمپانیە نەوتییەکان کردبوو، کاتێك یاسای تایبەت بە نەوت و گازی دەرکرد و بڕیاری سەربەخۆ گەڕان و دەرهێنان و فرۆشتن نەوتی دا،مەبەستی ئەوەبووەگ لایەنی ئابوری هەرێم سەربەخۆبێت و سەرچاوەی تایبەت بە خۆی هەبێت،لەم ڕێگایەوە کار بۆ بە هێزکردنی پێگەی هەرێمی کورستان لەسەر ئاستە جیاوازەکان بکات، بەتایبەت ئاستی ناوخۆ، بە تایبەتی تریش بەهێز بونی پێگەی هەرێم لە تەواوی ڕووەکانەوە بەرامبەر بە حکومەتی فیدراڵ.

حکومەتی هەرێمی کوردستان بەهاوکاری کۆمپانیا نەوتییە جیهانییەکان دەستیکرد بە وەبەرهێنان لە کێڵگە نەوتی و گازییەکانیدا و لەماوەیەکی پێوانەیی کورتدا توانی نەوتەکەی بگەیەنێتە بازاڕە جیهانیەکان و بە گازەکەشی بەشێکی زۆری پێداویستییە ناوخۆییەکانی لە وزەی کارەبا دابینبکات، ئەم سەرکەوتنەی هەرێم لە بونیادنانی کەرتی نەوت و گازدا کاریگەری سیاسی ئەرێنی هەبووە لە بەهیزبونی پێگەی هەرێم لەسەر ئاستی ناوخۆی هەرێم و لەسەر ئاستی دەوڵەتی عێراقی فیدراڵدا کە هەرێم بەشێکە لەم دەوڵەتە (محمد، تشرینی یەکەمی 2019، ل7) . بەڵام کۆمەڵێك هۆکار هەن وایان کردووە کە فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی هەرێمدا ڕۆڵ و کاریگەرییەکی بەرچاوییان نەبێت. یەکێك لەو هۆکارنە، لاوازی لە بەڕێوەبردنی کەرتی نەوت و گازادا، نزمی ئاستی زانست و تەکنەلۆژیایی هەرێم لە ڕووی چۆنێتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەم سامانە لە گەڕان و پشکنین و دەرهێنان و فرۆشتن و تا گەڕانەوەی پارەکەش.

وەزارەتی سامانە سروشتیەکان هەموو کارەکانی فرۆشتن و هەناردەکردن و بەبازاڕکردن و مامەڵە داراییەکانی کەرتی نەوت و گازی هەرێم دەکات تەنها هەندێك داتا لەسەر هەناردەکردن و داهاتەکان بڵاودەکاتەوە، ئەمە لە کاتێکدا ئەنجومەنی باڵای نەوت و گاز هەیە، کە سەرۆکی حکومەت سەرۆکایەتی دەکات کە لەیاسای نەوت و گازی کوردستان پێداگیری لەسەر کراوە و بەپێی یاسای نەوت و گازی هەرێم ئەنجوومەنەکە گەورەترین دەسەڵاتی هەیە، ستراتیژییەتی نەوت و گازی کوردستان دادەرێژێت و ڕادەی هەناردەی نەوت بەپێی پێویستیەکانی ناوخۆی کوردستان دیاری دەکات. ئەم پاوانخوازییەی وەزارەتی سامانە سروشتیەکان بێمتمانەییەکی زۆری لە ناو خەڵك و هێزە سیاسیەکانی کوردستان دروستکردوە، تەنانەت ئەو لیژنەیەی لەپەرلەمانی کوردستان هەیە(لیژنەی وزە و سامانەسروشتیەکان) بێ متمانەیی خۆی ڕاگەیاندووە بەرامبەر بە ناشەفافی داهاتی نەوت و گاز و هەموو ئەو گرێبەستانەی کە وەزارەتی سامانە سروشتیەکان کردوییەتی (ڕەفیق، 2016).

بۆ زیاترکردنی شەفافیەت و وردبینی لەپرۆسەی دەرهێنان و فرۆشتنی نەوت و گازدا، حکومەتی هەرێم گرێبەستی لەگەڵ کۆمپانیای دیلۆیت(Deloitte) کردووە، بەپێی گرێبەستەکە ئەو وردبینییەی کەلەلایەن کۆمپانیای وردبینی دیلۆیتەوە ئەنجام دەدرێت، سەرجەم پرۆسەکانی نەوت و گاز لەهەرێمی کوردستان دەگرێتەوە، هەر لە (بەرهەمهێنان و هەناردەکردن و فرۆشتنی) نەوتەوە، چ لەرێگەی بۆرێی نەوتی کوردستانەوە بێت، یان لە بازاری ناوخۆ و یان بۆ بەکارهێنانی ناوخۆ، تا پاڵاوگەکان و بەرهەمە نەوتی و گازییەکان و سەرجەم ئەو بڕە پارانەی لە کۆمپانیاکانی نەوت لەبەر ڕۆشنایی یاسای نەوت و گازی هەرێمی کوردستان و شایستە داراییەکانی کۆمپانیاکانی نەوت لە هەرێمی کوردستان وەرگیراون . ئەمەش هەنگاوێکی باش و بەرەوپێش چوونێکی گرنگ بوو لە پرۆسەکە لەچاو ئەوەی پێشتر کە وەزارەتی سامانە سروشتیەکان خۆی داتاکانی خۆی بڵاوبکاتەوە، بەڵام ئەمەش هەموو پێویستیەکان نیە بۆ دروستکردنی شەفافیەت چونکە داتاکانی دیلۆیت بەگوێرەی پێوەرەکانی خۆی و حکومەت نەك ئەنجومەنی خاوەن بەرژەوەندیەکان ئامادەکراوە (جەودەت، 2018).

هۆکارەکانی دروستبوونی ناشەفافیەت لەکەرتی نەوت و گازی هەرێمی کوردستاندا زۆرن، یەکێك لەو هۆکارانە ململانێی سیاسی نێوان حکومەتی هەرێمی کوردستان و بەغدایە، هەروەها ئەو دابەشبوونی سیاسی و کارگێری هەرێمی کوردستان بەهۆی شەڕی ناوخۆوە لەلایەك و نەبوونی دامەزراوە و توانای مادی و مرۆی لەلایەکی تر، کەوایکرد کەرتی نەوت و گازی هەرێمی کوردستان بەشێوەیەك ئاسایی و تەندروست بەرەو پێش نەچێت، بەڵکو کۆمەڵێك کەم و کوڕی ناشەفافیەتی تیادا دەربکەوێت (حمە کەریم، 2013، ل165) .

سەرەرای ئەو پێشکەوتنە زۆرەی لەئاستی بەرهەم و هەناردەکردن و دامەزراندنی پاڵاوگە بەخۆیەوە بینیبووە، نەبوونی شەفافیەت و دامەزراوەی پێویست بەمەبەستی هەنگاونان بەرەو چاکسازی بوونی ململانێی سیاسی لەنێوان لایەنە سیاسیەکانی هەرێمی کوردستان. لەلایەکیترەوە فاکتەری نەوت و گاز کاریگەری نەرێنی هەبووە لە پێگەی هەرێمی کوردستان بەوەی کە بابەتێکی نوێ یان کێشەیەکی نوێ لە نێوان هەرێم و حکومەتی فیدراڵدا دروست بێت چونکە ئەگەر لەرابردودا بەشی گەورەی کێشەی کورد لەگەڵ حکومەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق کێشەی (خاك) بووبێت ، لەدوای رووخانی رژێمی پێشووی عێراق و دۆزینەوە و دەرهێنانی نەوت لەهەرێمی کوردستان، پرسی نەوت و گاز بووەتە یەکێك لە کێشە گەورەکانی پەیوەندی نێوان حکومەتی هەرێم و حکومەتی فیدراڵ (فتح الله، 2015، ل149) .کە ئەمەش کاریگەری هەبووە لە پێگەی هەرێمی کوردستان چونکە دۆسیەی نەوت و گاز لە نێوان هەرێمی کوردستان و حکومەتی فییدراڵ لەسەر سەرچاوەیەکی ئابووری نێوخۆی نەماوە و بۆتە شەڕێکی سیاسی کاریگەر بە هاوکێشە ناوچەی و نێودەوڵەتییەکان.

تەوەری دووەم

کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی ئابوری هەرێمی کوردستان لە ئاستی ناوخۆدا

نەوت و گاز ڕۆڵێکی گرنگیان هەیە لەگەشەسەندنی ئابووری عێراق و هەرێمی کوردستاندا، چونکە لە فرۆشتنی نەوت و گاز دارایی پێویستیان دەستدەکەوێت بۆ تەمویلکردنی پرۆژەکان و پرکردنەوەی پێداویستیەکانی ناوخۆی وڵات. وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا حکومەتی هەرێمی کوردستان هەنگاوی گرنگی ناوە لە بەرەوپێشچونی کەرتی نەوت و گاز، بەشێکی گرنگیش لەم هەنگاوە بە ئاڕاستەی بە هێزکرنی ئابوری هەرێم بووە.

دوای ئەوەی هەرێمی کوردستان بووە خاوەنی یاسای نەوت و گازی تایبەت بەخۆی، لە بەشی پێنجەمی یاسای نەوت و گازی هەرێمدا هاتووە، کە حکومەت چوار کۆمپانیای نیشتمانی کوردستان تایبەت بە نەوت و گاز وەك دامەزراوەی نەوتی نیشتیمانی دادەمەزرێنێت (یاسای نەوت و گازی هەرێمی کوردستانی،2007، ماددەکانی 11،12،13) ، ئەوەش کۆمپانیاکانی:

یەکەم: (KEPCO) (Kurdistan Exploration and Production Company) (کۆمپانیای کوردستان بۆ دۆزینەوە و بەرهەمهێنانی نەوت) .

دووەم: (KNOC) (Kurdistan National Oil Company) (کۆمپانیای کوردستانی نیشتیمانی نەوت) .

سێیەم: (KOMO) (Kurdistan Oil Marketing Organization) (کۆمپانیای کوردستان بۆ بە بازاڕکردنی نەوت) .

چوارەم: (KODO) (Kurdistan Organization for Downstream Operations) (کۆمپانیای کوردستان بۆ پرۆسەکانی پاڵاوتن و پاشەکۆکانی).

هەروەها (KOTO) (Kurdistan Oil Trust Organization) (سندوقی کوردستان بۆ داهاتە نەوتیەکان) دادەمەزرێنێت(ماددەی (15) ، یاسای نەوت و طازی هەرێمی کوردستانی - عێراق ،2007) بەڵام هیچ کام لەم خاڵانەی یاسای نەوت و گاز جێبەجێنەکران، هەریەکە لەم کۆمپانیا خۆماڵیانە گرنگیەکی بەرچاویان دەبوو لە بەرەوپێشچونی ئابوری هەرێم ئەگەر دابمەزرێندرایە، چونکە بڕێکی زۆر قازانج بۆ هەرێم دەگەڕایەوە کە ئەمەش لە ڕووی ئابورییەوە پێگەی هەرێمی کوردستانی بەهێزتر دەکرد، بە تایبەتی دامەزراندنی(KODO) کۆمپانیای کوردستان بۆ پاڵاوتن و پاشکۆکانی و دامەزراندنی کۆمپانیای (KOMO) بۆ بەبازاڕکردنی نەوتی کوردستان، لە ئیستادا دامەزراوەیەکی تایبەتی فەرمیان نییە کە سەرپەرشتی فرۆشتنی نەوتی کوردستان بکات، وەك چۆن لە عێراق کۆمپانیای (سۆمۆ) ئەم کارە دەکات.

زۆرینەی گرێبەستەکانی هەرێم و کۆمپانیاکان لە جۆری گرێبەستی هاوبەشی بەرهەمهینان (عقود المشارکە في الانتاج) (Producting Sharing Contract)، بەپێی ئەمجۆرە گرێبەستە حکومەت زەوی و موڵکی خۆی نادات بە کۆمپانیا (بەڵێندەر- مقاول) بەڵام کۆمپانیا مافی دەرهێنان و فرشتنی هەیەو، بڕێکی دیاریکراو لە قازانج ئەدات بە حکومەت (خاوەن ماڵ) . کۆمپانیاکانی نەوت لێرەدا هێنانەدەرەوەی نەوت و بەگەڕخستنی تەکنیك و سەرمایەی خۆیان ئەگرنە ئەستۆ، پاشان قازانجی ساڵانەی خۆیان هەڵئەگرن، ئەوجا چی مایەوە بە پێی ئەو ڕێژەیەی ڕێککەوتون لەگەڵ حکومەتدا دابەشی ئەکەن، ئەمەش بەشێکی زۆری دەڕوات بۆ کۆمپانیاکان لەروی هەقدەست و شایستە داراییەکانیان و خەرجیەکانی تر، یەکێکە لەو شێوازەی گرێبەستانەی کە ناوبانگێکی خراپی هەیە، چونکە حکومەت ئەبێت بەرپرسیارێتی: تەکنیکی، ژینگەیی، دارایی، بازرگانی، شارەزایی یاسایی، لە ئەستۆ بگرێت بەرانبەر ئەو پرۆسیسانەی کۆمپانیای فرەڕەگەز ئەنجامی ئەدات (جەعفەر، 2017) .

گرێبەستی هاوبەشی بەرهەمهینان بۆ دەوڵەتێك ئەبێت کە حکومەتێکی دەوڵەمەندو، بە ئەزموون و، ستراتیجیەتێکی ئابوریی بەهێزی هەبێت، هەروەها بەبێ ئەوەی شەفافانە ناوەڕۆکی گرێبەستەکانیان بڵاوکردبێتەوە (گزالی، 2012، ل 5) . ئەمەش بەشێکی تری لاوازی بەڕێوەبردنە، کە زیانی بە پێگەی ئابوری هەرێمی کوردستان گەیاندووە لەسەر ئاستی ناوخۆ.

کەم ئەزمونییەکی تری هەرێم لە بواری گرێبەست ئەوەیە، وەك مەرجێکی بە یاسایی بونی گرێبەستەکان کاتێك وڵاتێك گرێبەستی نەوت و گاز لەگەڵ کۆمپانییەکی بیانی واژۆدەکات دەبێت ناوبژیوانی (التحکیم) (Arbitration) دیاری بکەن بۆ چارەسەر کردنی هەر کێشەیەك کە لەنێوانیان ڕوودەدات، هەروەها کاتێك یەکێك لە لایەنەکانی ئەم گرێبەستە بە ئەرکی خۆی هەڵنەستێت، لایەنەکەی تر سکاڵا دەکات، هانا بۆ لایەنی ناوبژیوان دەبات، ئەم ناوبژیوانە وەك لایەنی سێیەم بڕیار لەسەر کێشەکانی نێوانیان دەدات و بۆیان یەکلا دەکاتەوە، لە زۆربەی گرێبەستە گەورەکانی بازرگانی دادگا بەناوبانگەکانی وڵاتان وەك ناوبژیوان دیاری دەکرێن، ئەم دادگایەنەش سیستەمی ئەندام بونیان هەیە زۆربەی وڵاتان تێدا ئەندامن(جەعفەر، 2017)

زۆر جار هەرێمی کوردستان کێشەی لەگەڵ کۆمپانیا گەورەکانی خاوەن پشکی کەرتی نەوت و گاز هەبووە یان حکومەتی فیدراڵ سکاڵای لێکراوە لەو دادگایی کە وەك ناوبژیوان دیاری کراوە لە گرێبەستەکانی هەرێم و کۆمپانیاکان، لەبەر ئەوەی هەرێمی کوردستان ئەزمونی پێشینەی نییە،کە ئەمەش دواجار لێدان بووە لە پێگەی هەرێمی کوردستان چی لە ڕووی سیاسی یان ئابوری بێت. لەبەر ئەوەی هەرێمی کوردستان ئەزمونێکی کەمی هەیە لە بواری نەوت و گازدا بەتایبەتی لە بەستنی گرێبەستەکان، بۆیە زۆربەی گرێبەستەکانی هەرێم کردویەتی لەگەڵ کۆمپانیاکان ناوەڕۆکی گرێبەستەکان بەشێوەیەك بووە لە ئەگەری ڕوودانی کێشەیەك ئەوەندە ماف بە کۆمپانیا دراوە ئەوەندە مافی بە هەرێم نەداوە، وەك لایەنێکی گرێبەستەکە، بۆیە کاتێك کێشەیەك دروست دەبێت لەوکاتەی پەنا بۆ دادگای وڵاتی ناوبژیوان دەبرێت دەبینین کەیسەکە لە بەر ژەوەندی کۆمپانیا کۆتای دێت و هەرێم کۆمەڵێك بەرپرسیاریەتی دارای دەکەوێتە (محمد، 2021) . ئەمەش ئەگەڕێتەوە بۆ کەم ئەزمونی هەرێم دواجار ئەمەش کاریگەری لە پێگەی هەرێم کردووە بە بڕێك زۆر دارای هەرێم سزا دراوە.

لە کۆتایی ئەم باسەدا دەگەین بەو ئەنجامەی لە هەرێمی کورستان وەك ئەوەی لە سایتی فەرمی وەزارەتی سامانە سروشتییەکان بڵاوکراوەتەوە هەرێمی کوردستان خاوەنی (45) ملیار بەرمیلی خەمڵێنراو لە نەوتی یەدەگ و بڕی (200) تریلیۆن پێ سێجا (5.7 ترلیۆن مەتر سێجا) یەدەگی گازی سروشتی خەمڵێندراوە لە ژێر خاکەکەیدا، ئەمەش خاڵێکی گرنگە بۆ پێگەی هەرێم، هەرێمی کورستان لە دەوڵەتی فیدراڵی بە پێی دەستوری فیدراڵ مامەڵە دەکات بۆیە بە پاڵ پشت بە ماددە دەستورییەکان خۆی بەخاوەنی ئەم سەرچاوە گرنگە دەزانێت و مافی بە خۆی داوە زۆر ئازادانە مامەڵەی پێوە بکات، ئەمەش وایکردووە فاکتەری نەوت و گاز کاریگەری هەبێت لە پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان، چونکە کاریگەری نەوت و گاز فرە ڕەهەندە.

باسی دووەم

کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی هەرێمی کوردستان لە ئاستی هەرێمی

لە سەرەتای سەرهەڵدانی پیشەسازی نەوت تاکو ئێستا نەوت وەك مادەیەکی خاوی ئۆرگانی رووە سیاسیەکانی گرنگی پتری هەبووە لە رووە ئابوورییەکانی، بڕ و نرخی نەوت پەیوەندی بە بڕیاری سیاسیەوە هەیە زیاتر لەوەی پەیوەندی بەمیکانزمی یاساکانی بازاڕی باو و کلاسیکییدا هەبێت، بڕو نرخی نەوت تەنها پەیوەستداری بە (عرض وطلب) نیە، بەڵکو هۆکاری سیاسیش پەیوەنداره لەم نێوانەدا (نادر، 2008، ل 429) . بڕ و نرخ ئێستا لەململانێیەکدایە لەنێوان وڵاتانی بەرهەمهێنەر و وڵاتانی خوازیاری نەوت، نەوت کاریگەری زۆری هەبووە لەسەر سیاسەت و پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان بەقەد ئەوەی سیاسەت کاریگەری کردۆتە سەر پیشەسازی نەوت و گاز، ئەوەندەش نەوت بزوێنەری سیاسەتی نێودەوڵەتی بووە، گرنگیەکی ئابوری و جیهانی هەیە و کاری کردۆتە سەر پەیوەندی نێوان گەلان و وڵاتی جیهان، دەتوانرێت نەوت وەك چەك بەکار بهێنرێت بۆ فشار و هێنانەدی بەرژەوەندییەکان، بوونی نەوت لەو وڵاتانەداو پیشەسازی سەرمایەداری و جیهانی بۆ ئەو مادە ستراتیژییە، ئەوە دەبەخشێ کە هێز و توانایەکی دبلۆماسی و سیاسیشی هەیەو دەتواندرێ بۆ هەندێ مەبەستی پەیوەندی سیاسی و دۆستایەتی گەلانی جیهان و هەرێمی بەکاربهێنرێ (نادر، 2008، ل 429) . یاخود بەرژەوەندیە ئۆرگانیەکانی وڵاتانی سەربەخۆ و گەلانی ئاشتیخوازی دونیا بە ئاشتیانە بەرجەستە بکەن، پیشەسازی سەرمایەداری جیهانی بەبێ ئەو ماددەیە هەڵسوڕاندنی ئاستەمە، بۆیە ئەو وڵاتانەی خاوەن هێزی سەربازی و سیاسین دەتونن لەو مادە ستراتیژییە خۆیان سودمەندبن و پێگەی بەهێزی ئابوری بۆ خۆیان دابین بکەن.

فاکتەری نەوت و گاز ڕۆڵێکی گرنگی بەرچاوییان هەبووە لە دارشتنی ئەو نەخشە سیاسیەی کە ئێستا لە رۆژهەڵاتی ناوەراست لە ئارادایە، هاوکات کاریگەری هەبووە لە دیارکردنی ئەو پەیوەندیە سیاسی و ئابووری و تەنانەت کۆمەڵایەتیانەی لە ناوچەکەدا هەیە، ناکرێت فاکتەری نەوت و بازرگانی نەوت لەکۆی ئەو پرۆسەیەدا فەرامۆش بکەین، وەك دەردەکەوێت بازرگانی نەوت و گاز هەمدیس رۆڵی گەورەی خۆی دەگێڕێت لە دارشتنەوەی ئەو پەیوەندییە هەرێمایەتیانەدا(مەنتك، 2017، ل 29) . بۆ وێنە لە عێراق پرۆسەی بەرهەمهێنان و بازرگانی نەوت لە دەست حکومەتی ناوەند بوو، بەڵام دۆخەکە خەریکە بە شێوەیەکی تر وەرچەرخێت، ئێستا هەرێمی کوردستان بە بێگەڕانەوە بۆ حکومەتی فیدراڵ راستەوخۆ بە هاوکاری دەوڵەتە هەرێمییەکان نەوت دەنێرێتە دەرەوە.

لە هەندێك بارودۆخی نێودەوڵەتی ڕێگە بە هەرێمە فیدراڵییەکان دراوە پەیوەندی دەرەکی و دیبلۆماسییان هەبێت بەپێی دۆخی باو (ئەمری واقیع) (de facto) (ئەم جۆرە قەوارەیە بریتییە لە قەوارەیەکی جوداخواز کەلەلایەن خەڵکانێکەوە لەهەناوی سنووری وڵاتێکدا، کە بەشێوەیەکی بەربڵاو لەلایەن ئەندامانیەوە پشتگیری لێدەکرێت، لەئەنجامدا جۆرێك لەخۆبەرێوەبردن دێتە ئاراوە، لەهەمانکاتدا توانای ئەم خۆبەرێوەبردنە و گەیشتۆتە ئاستێك کە خزمەت و حکومڕانی بەخەڵکانی نێو چوارچێوەکەی پێشکەش دەکات , کەدەسەڵاتی کارای بەسەریدا هەیە بۆ ماوەیەکی زۆر(عزیز، 2013، ل 23) نەك بە پێی یاسا (de jure) واتە زۆر جار ئەم هەرێمانە وەك دۆخێکی سەپێندراو (دیفاکتۆیەك) دەبن بەخاوەنی پەیوەندی دیبلۆماسی و لەگەڵ وڵاتانی تر و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکاندا مامەڵە دەکەن و پەیوەندی دەگرن. لە ئەمڕۆدا ژمارەیەکی زۆر لە هەرێم و ویلایەتەکانی وەڵاتانی دونیا چالاکانە بەشدارن لە بەڕێوەبرنی پێوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا هەندێك شارەزا باس لە (360) هەرێم و ویلایەت دەکەن ئەمە بەبێ ناوهێنانی شارە گەورەکان کە لەم بوارەدا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ئەوانیش ڕۆڵ دەگێڕن(نجار، 2015) .

کوردستان وڵاتێکی سەربەخۆی خاوەن سەروەریی نییە، هەرێمێکە لە نێو چوارچێوەی دەوڵەتی عێراقی فیدراڵدا، بەڵام لەبەر ئەوەی پێش ئەوەی دەوڵەتی عێراق گۆڕانکاری تێدا ڕوویدات ئەکتەرێك بووە ئامادەیی هەبووە، لە زۆر بابەتەدا زیاد لە هەرێمێك مامەڵەی کردووە بە تایبەت لە پەیوەندی لەگەڵ وڵاتان، چی لە ئاستی ناوچەیی و چی لە ئاستی نێودەوڵەتی، بۆیە لە دوای پرۆسەی ئازادیی و نوسینەوەی دەستور فیدراڵی لە ساڵی (2005) دا، هەرێمی کوردستان بەو پێگەیەی کە پێشتر هەیبووە لە نێو دەستوردا جێگەی کراوەتەوە، هەر بۆیە دەستوری فیدراڵ داینناوە بە بەردەوامبوونی کارکردن بەو یاسایانەی کە لە ساڵی (1992) ەوە دەرچوون، ئەو بڕیارانەیش کە لە لایەن حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە دەرچوون (بڕیارەکانی دادگا و گرێیەستەکان) جێبەجێدەکرێن، ئەگەر هەموار نەکرابێتنەوە، یاخوود هەڵنەوەشێندرابێتنەوە، لە لایەن حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە، یاخوود پێچەوانەی دەستووری فیدراڵ نەبن بۆیە نەبوونی کەسێتی یاسایی نێودەوڵەتی هەرێمی کوردستان بەو واتایە نایەت کە ئەم هەرێمە ناتوانێت بە هیچ جۆرێك پەیوەندی دەرەکی هەبێت و لەم ڕووەوە کۆت و بەند بکرێت، بەڵکوو لە هەندێك بواردا هەرێم دەتوانێت پەیوەندیی لەگەڵ دەرەوەدا هەبێت، بەتایبەتی لە بواری ئابوری و فەرهەنگیدا یان لەبواری کردنەوەی نوسینگەی نوێنەرایەتی لە وڵاتانی تردا(عبدالله،2011 ، ل ل275-295) .

پێگەی جوگرافیایی هەرێمی کوردستان لەسەر نەخشەی دەوڵەتی فیدراڵی دەکەوێتە بەشی باکوری عێراقەوە، هەرێم هاوسنورە لەگەڵ هەریەکە لە (تورکیا، ئێران و سوریا) بۆیە ئەم سێ دەوڵەتە دراوسێی هەرێمی کوردستانن، بۆباسکردنی مێژووی پەیوەندیی نێوان دوو دەوڵەت دەگەرێینەوە بۆ مێژووی دانپێدانانی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە پاشان رێکەوتنە فرە چەشنەکانی نێوانیان و هەوڵی هەرلایەك بۆ رێزگرتن یان لادان لەو رێکەوتنانە باس دەکرێت، بەڵام کاتێك باس لە پەیوەندییەکانی هەرێمی کوردستان لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێ وەك (تورکیا، ئێران و سوریا) دەکرێت، دەبینین هەرێمی کوردستان لەلایەن ئەو دەوڵەتانەوە دانپێدانراو نەبووە، چونکە سیفەتی یاسایی نێودەوڵەتی نەبووە و سنورەکانی دانپێدانراو نەبووە، بەڵام هەریەك لەو دەوڵەتانە بەشێوازی تایبەتی خۆی گرنگی پێداوە و پەیوەندیی لەگەڵ بەستووە، لەبەرامبەردا هەرێمی کوردستان بوو بە بەشێکی گرنگ لە مێژووی ململانێی و پەیوەندییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، وەك پێگەیەکی جوگرافی و گۆرانکاریی و پەرەسەندنە ناوخۆییەکانی بەشێوازێك کاریگەربووە لە ناوچەکەدا (حمە کەریم، 2013، ل12) .

(تورکیا، ئێران و سوریا) ئەم سێ دەوڵەتە لە دەوڵەتە هەرێمییەکانی ناوچەکەن، هەر لە سەرەتای دروست بونی ئەم قەوارەیەوە هەریەکە بە شێوە و ڕادەی جیاواز پەیوەندیان لەگەڵ هەرێم هەبووە، بەڵام ئەم پەیوەندییە کارتێکەری کۆمەڵێك فاکتەر بوو کە دیارترینیان فاکتەری نەوت و گاز بووە، لە پۆلێنکردنی ئەم سێ دەوڵەتە دەبینین لەم ساڵانەی دوایدا تورکیا پەیوەندییەکی بەهێزی لەگەڵ هەرێمی کوردستان هەبووە لە بواری نەوت و گازدا، لێرەوە پرسیارێکی سەرەکیمان بۆ دێتە پێشەوە ئەویش کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی هەرێم لە سەر ئاستی پەیوەندی نێوان هەرێم و دەوڵەتە ناوچەییەکان چییە؟ دیارترین تورکیایە، ئەگەر لێرەوە پرسێکی تر بێتە پێشەوە بۆچی هەرێمی کوردستان لە بابەتی نەوت و گازدا زیاتر پەیوەندی لەگەڵ تورکیا هەیە

نەك ئێران و سوریا؟ دیارە ئەمەش كۆمەڵێك هۆكاری هەیە كە پەیوەندی بە هەڵكەوتەی جوگرافیا و باردۆخی ئابوری و سیاسی دەوڵەتە دراوسێكانەوە هەیە، لێرەدا ئاماژەیان بۆ دەكەین.

تەوەری یەكەم

كاریگەری فاكتەری نەوت و گاز لە پێگەی سیاسی هەرێمی كوردستان لە ئاستی هەرێمی

خاڵی سەرەتاو وەر چەرخانی پەیوەندییەكانی نێوان توركیا و هەرێمی كوردستان بۆ جەنگی دووەمی كەنداو لە ساڵی (1991) دەگەڕێتەوە، پاش ڕاپەڕینی بەهاری ساڵی (1991) گەلی كوردستان و گەڕانەوەی هێزەكانی ڕژێمی عێراق بۆ ناوچەكە، لە پێناو پاراستنی هاوڵاتیانی باشوری كوردستان و لەسەر پێشنیاری (ئەمریكا، بەریتانیا، فەرەنسا و توركیا) ئەنجوومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی لە(1991/4/5) دا بڕیاری ژمارە (688) ی دەركرد و هێڵی (36) ی وەك جیاكەرەوەیەك لە نێوان كوردستان و بەشەكانی دیكەی عێراقدا دیاری كرد. بەم جۆرە ناوچەكانی كوردستان كەوتە ژێر دەسەڵاتی هێزە كوردییەكان و پاش ئەنجامدانی هەڵبژاردنی پەرلەمانی كوردستان لەساڵی (1992)، پەرلەمان و حكومەتی هەرێمی كوردستان دامەزرێنرا (قادر، ئایاری 2021، ل79) .

ئەوەی پەیوەندی بە توركیا وە هەبێت، لە دوای ڕوخانی یەكێتی سۆڤیەتەوە نەوت بوو بەبەشێك لە سیاسەتی دەرەوەی توركیا، هۆكاری ئەم بایەخەی توركیا بە وزە لەلایەكەوە بۆ ئەوە ئەگەڕێتەوە كە توركیا وڵاتێكی بەكاربەری وزەیە و لە لایەكی ترەوە توركیا ئەیەوێت لە ڕێگەی بەیەكگەیاندنی فرۆشیارو كڕیارەكانی وزەوە پێگەی خۆی لە ناوچەكە بەهێز بكات(علی ، شوباتی 2018، ل11) .

پەیوەندی نێوان هەرێمی كوردستان و توركیا لە بواری نەوت و گازدا گرنگی تایبەتی هەبووە بۆ هەرێمی كوردستان، هەرێمی كوردستان خاوەنی بڕێكی زۆرە لە نەوت و گازی سروشتی خەمڵێندراوە، بەهۆی ئەوەی توركیا ئێستا پردی گەیاندنی وزەی ئەوروپایە و پێشتر ژێرخانی گواستنەوەی نەوت و گازی داناوە، هەروەها باشترین بژاردەی هەرێمی كوردستانە بۆ ناردنە دەرەوەی نەوت و گازی سروشتی خۆی بۆ بازاڕەكانی جیهان، توركیا تاكە دەروازەیە بۆ گەیاندنی نەوت و گازی هەرێمی كوردستان بۆ بازاڕەكانی جیهان چەند ساڵێك بەر لە ئێستا توركیا دژی ناوی كورد و كوردستان بوو، هەر ئەوەندەی كە توركیا لە دژایەتی ڕاستەوخۆ وازیهێناوە و وەك دۆستی كوردستان خۆی نیشان دەدات، ئەمەش مانەی ئەوەیە كە فاكتەری نەوت و گاز تا ڕادەیەكی زۆر كاریگەری سیاسی هەبووە لە پێگەی هەرێمی كوردستان لە ئاستی ناوچەییدا، چونكە وایكردووە بیروبۆچونی دەوڵەتێكی گەورەی ناوچەی وەك توركیا بگۆڕێت لە دوژمن سەیركردنی كوردستان بیكات بە دۆست و هاوپەیمانی خۆی(حاجی، شوباتی 2015، ل30).

دەوڵەمەندی هەرێمی كوردستان بە سەرچاوەكانی وزەی وەك نەوت و گازی سروشتی و كاریگەری لەسەر ئاسایش و ئابووری توركیا هەیە، بەردەوامیی جموجۆڵ و چالاكیەكانی توركیا بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەكانی و كاركردن بۆ چەسپاندنی هێز و دەسەڵاتی خۆی لە ناوچەكەدا، وای كردووە حكومەتی ئەنقەرە لە ئەجێندای سیاسی دەرەوەیدا گرنگی و بایەخێكی ئێجگار زۆر بەم ناوچەیە بدات، لەم سۆنگەیەوە دەتوانین بڵێین هەرێمی كوردستان لە ڕووی جیۆپۆلەتیكی وزەوە ناوچەیەكی گرنگ و پڕ بایەخە بۆ دەوڵەتی توركیا، بەتایبەتی لە سۆنگەی كەمكردنەوەی پەیوەستبوونی دەرەكی و پڕكردنەوەی پێداویستیە ناوخۆیەكانی وڵاتەكەی لە بورای وزەدا بۆ ماوەیەكی درێژ بەنرخێكی كەم، بەهێزكردنی پێگەی خۆی لەڕێگەی گواستنەوەی وزەی ناوچەكە و دۆزینەوەی بازاڕێك بۆ ساغكردنەوەی كاڵا و بەرهەمەكانی، توركیا ویستی لە ڕێگەی دروستكردنی پەیوەندی لەگەڵ هەرێمی كوردستان جگە لەوەی كار بۆ كۆمپانیا نەوتیەكانی بدۆزێتەوە، بە تێچوویەكی كەم بەشێكی زۆر لە پێداویستیەكان وزە پڕ بكاتەوەو هەرێمی كوردستان بكات بە جێگرەوەیەك بۆ (ڕوسیا و ئێران)كە دابینكەری وزەی توركیان(علی، شوباتی 2018، ل12) .

لە پەیوەندی نێوان هەرێمی كورستان و توركیا فاكتەری نەوت و گاز تەنها ڕەهەندی ئابوری نییە، بەڵكو ڕەهەندی سیاسی و سەربازیشی هەیە، هەریەكە لە (توركیا و ئێران) دوو دەوڵەتی گەورەی هەرێمین و هەریەكە دەیەوێت هەژموون هەبێت لەسەر ئاستی ناوچەییدا، هەرێمی كوردستان زیاتر كەوتۆتە نێوان بەرداشی توركیا و ئێرانەوە ئەمەش بەهۆی زیاتر پەیوەندی بە نزیكی ئەم دوو دەوڵەتە هەیە لەگەڵ هەرێمی كوردستان، هەروەها هەرێمی كوردستانیش زیاتر لە هەرێمێك دەرگای بەسەر ئەم دوو دەوڵەتە ناوچەییەدا كردۆتەوە، توركیا بە پەیوەندی لەگەڵ هەرێم قورسایی سیاسی و كارتەكانی دەستی لە پەیوەندیە دەرەكیەكاندا زیاتر دەكات كە ئەمەش وادەكات مەیدانی دەستڕۆشتوویی سیاسی لە ناوچەكە بەتایبەتی لە عێراق زیاد بكات، هەروەها لە ڕووی ململانێیە جیۆپۆلەتیكییەكان كاریگەرییەكانی حكومەتی تاران لەسەر باشووری عێراق و دەستڕۆشتوویی وڵاتانی سونە لە ناوچەی ناوەڕاستی عێراق شتێكی ئاشكرایە، بەڵام توركیا مەیدانێكی كاریگەری ئەوتۆی لە عێراقدا نییە تەنها توركمان نەبێت، توركمانیش لە ڕووی سیاسیەوە ناتوانێت ببێتە كارتێكی بەهێزی توركیا، بۆیە بەبێ پەیوەندی لەگەڵ كورد لە داهاتووی عێراقدا یان لە گۆڕانكارییە درێژخایەنەكاندا ڕۆڵی بەرچاوی نابێ (قادر و صالح، 2010، ل 149) .

توركیا لە ڕێگەی پەیوەندی لەگەڵ هەرێم دەیەوێت ڕێگا لەوە بگرێت كە ئێران ببێتە تاكە ئەكتەری بەهێز لە مەیدانی سیاسی عێراقدا و ڕۆژئاواش بەتایبەتی ئەمەریكا پشتیوانی ئەوە دەكات كە دەستڕۆشتوی ئێران لە ناوچەكە كەم ببێتەوە، لە لایەكی تریشەوە توركیا بە مەرجی ڕێكەوتن لەگەڵ هەرێمی كوردستان دەتوانێت ببێتە وێستگەی گەیاندنی وزە بۆ ئەوروپا كە بەم جۆرەش قورسایە سیاسیەكەی لەلایەن یەكێتی ئەوروپاوە زیاتر دەبێت كە پێویستیەكی زۆری بە وزە هەیە(صدیق، 2021) . هەروەها توركیا لە ڕێگەی فاكتەری نەوت و گازەوە لەگەڵ هەرێم دەیەوێت ئاسایشی سنوری پارێزراوبێت، فرۆشتنی نەوت و گاز لە ڕێگەی توركیا بووە بە سەرچاوەیەكی سەرەكی داهات بۆ هەرێم، بۆیە بەتێكچونی ئاسایشی سنوری نێوان توركیا و هەرێمی كوردستان كێشە بۆ سەرچاوەی داهاتی هەرێمی كوردستان دروست دەبێت، ئەمەش بە تایبەتی جۆرێك لە دەستكرانەوەی (پ ك ك) كەمدەكاتەوە(پارك، ٢٠١٠، ل ل 99-106). چونكە ئەگەر ئاسایشی سنور تێكبچێت، ئەوە نەوتی هەرێم ناگات بە بەندەری جیهان بۆ فرۆشتن، ئەوكات سەرچاوەی سەرەكی داهاتی هەرێم دەوەستێت، هەرێم ناچار دەكات بێتە سەرخەت و هەوڵی چارەسەركردنی بدات، ئەمەش لە بەرژەوەندی ئاسایشی توركیا كۆتایی دێت.

حكومەتی هەرێمی كوردستان وەك هەرێمێك لە دەوڵەتێكی فیدراڵدا مافی هەیە پەیوەندی دەرەكی لەگەڵ وڵاتان و هەرێم و ڕێكخراوە جیهانیەكان بەبەستێت بەڵام بە ڕێژەیەكی دیاریكراو كە لە دەستوری عێراق دا دەستنیشان كراوە، ئەو مافەی لە دەستوری عیراقدا بە حكومەتی هەرێم بەخشراوە لە بواری پەیوەندی دەرەكی دەتوانێت تەنها لە چوارچێوەی دیلۆماسیی هاوتەریب (پارا دیپلۆماسی) (para diplomacy) خۆی ببینێتەوە. (پارادیپلۆماسیی لە وشەی پارا (Para) وە هاتووە،

که یەکەم بڕگەی وشەی (Parallel) ە واتە تەریب و هاوبەش، بریتییە لە دیپلۆماسییەتی هەرێمەکان کە هاوتەریب لەگەڵ دیپلۆماسییەتی حکوومەتی ناوەند بەڕێوەدەچێت لە ستراتیژ و بەرنامەی کاریاندا. بە گشتی هەرێمە فیدراڵییەکان و حکوومەتی ناوەند کۆك و هاوکارن و پێوەندییە دەرەکییەکانیان تەواوکەری یەکترن و هەموو چالاکییەکان، بۆ بەرژەوەندیی هەردوولایە, ئەڵبەتە هەندێك جار دەکرێت دژ بەیەك بووەستن یان نەگونجاێك لە بۆچووندا رووبداتپارادیپلۆماسیی یانی دیپلۆماسیی خوار دیپلۆماسیی ئاسایی، کە دەوڵەت تێیدا ئەکتەری سەرەکییە و قۆرخی پەیوەندییەکانی دەرەوەی کردووە، بۆ خۆی. هەروەها، بە بۆچوونی هەر دوو پرۆفیسۆران (دۆشاجیك و سۆڵداتۆس) پارادیپلۆماسیی، وەك کۆنسێپت (چەمك)، بریتییە لەجموجووڵ و چالاکییە نێودەڵەتییەکانی قەوارەیەکی ئیداریی, لەخوارەوەی دەوڵەت، بۆ نموونە (هەرێمێك، کانتۆنێك، ولایەتێك یان پارێزگەیەك. (تاوگۆزی، 2015) .ئەمەش شانبەشانی دیپلۆماسیی فەرمی و دەوڵەتی فیدراڵ بڕوات(کەریم، ئایاری 2021، ل20) . هەر بۆیە لەهەموو بارودۆخێکدا هەرێم لە ژێر کاریگەری هاوکێشە سیاسییەکانی حکومەتی فیدراڵدایە، بەتایبەتی لە بڕیاردان لەسەر کاروباری دەرەوە، بەڵام هەرێمی کوردستان بە پەیوەندی بەستنی لەگەڵ تورکیا لە بواری نەوت و گاز هەوڵیداوە ئەو رێکخستنەی پێشووی کە بۆ بازرگانی نەوت و گاز هەیبووە لە عێراقدا تێکی بشکێنێت، ئەمەش لەرووی ستراتیژییەوە گرنگی زۆری بۆ کورد هەیە، لەلایەکی تر قەوارە سیاسییەکەی هەرێم زیاتر دەسەپێنێت، بۆیە دەبێت هەوڵبدرێت پارێزگاری لە مانەوەی ئەو جۆرە بازرگانیە بکرێت چونکە جۆرێك لە دەستکراوەیی بۆ کورد بەدیهێناوە هەر بۆیە ئەو پەیوەندی و مامەڵانەی لەگەڵ تورکیا هەیەتی دوور لە دەسەڵاتی حکومەتی فیدراڵا ئەنجامی داوە.

لەبەر ئەوەی نەوتی هەرێمی کوردستان لە رێگەی خاکی تورکیا دەفرۆشرێت، هەروەها ژمارەیەکی زۆر لە کۆمپانیا نەوتییە تورکییەکان لە کوردستان خەریکی وەبەرهێنانن، بۆیە ئەوەندەی فاکتەری نەوت و گاز لە رێگەی تورکیاوە کاریگەری لە پێگەی سیاسی هەرێمی کوردستان هەبووە دەوڵەتانی تری دراوسێی وەك (ئێران و سوریا) نەیان بووە، ئەمەش هۆکاری خۆی هەبووە کە ئەم دوو دەوڵەتە نەیان توانیوە وەك تورکیا لە بواری وزەدا پەیوەندییان هەبێت، دیارترین هۆکار بۆ ئێران سزا ئابوورییە نێودەوڵەتییەکانی سەر ئێرانە کە وایان کردووە نەتوانێت وەك پێویست نەوت وگازەکەی خۆشی هەناردەی بازاڕی جیهان بکات نەخوازە نەوت و گازی هەرێم، هەرچەندە بە شێوەی تەنکەر بڕێك لە نەوت و گازی سروشتی هەناردەی ئێران دەکرێت بەڵام بە بڕێکی کەمە کە نەیتوانیوە کاریگەری دروست بکات، بۆیە پەیوەندی نێوان هەرێمی کوردستان و ئێران سەرەرای بوونی هەمان رەهەند و سروشتی پەیوەندی نێوان هەرێمی کوردستان و تورکیا، بۆیە ئەم پەیوەندییە ئەوەندەی کاریگەری لەسەر سەقامگیری سیاسی هەرێم دەبێت ئەوەندە گرنگی و کاریگەری نابێت لەسەر کرانەوە و بەهێزکردنی پێگەی هەرێمی کوردستان لەسەر ئاستی ناوچەییدا (حمە غریب، 2014، ل 157).

تەوەری دووەم

کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی ئابوری هەرێمی کوردستان لە ئاستی هەرێمی

لایەنی ئابوری یەکێکە لەو خاڵانەی کە لەسەر سیاسەتی تورکیا بەرامبەر بە عێراق بەگشتی و بەتایبەت هەرێمی کوردستان کاریگەری هەیە، تورکیا هەموو کاتێك وەکو کارتێکی گوشار بەکارهێناوە، تورکیا گەورەترین هاوبەشی بازرگانی عێراقەو بە رێژەی (2,5) ملیار دۆلار هەنارده بۆ عێراق دەکات و رۆڵێکی بەرچاوی هەیە لە دابینکردنی پێداویستییەکانی عێراق (قاد و صالح، 2010، ل 146) . ئابوری کوردستانیش بەرێژەیەکی بەرچاو وابەستەی پەیوەندییە بازرگانی و ئابورییەکانە لەگەڵ تورکیا، لەو نێوەندەشدا فاکتەری نەوت و گاز لە پەیوەندی نێوان تورکیا و هەرێمی کوردستان رەهەندێکی ئابوری گرنگی هەیە بۆ هەرێمی کوردستان، هەروەها بەنیسبەت وڵاتی تورکیاشەوە رەهەندی ئابوری فاکتەری نەوت گاز یەکێکە لە رەهەندە گرنگەکان، چونکە داخوازی و پێداویستیەکانی لە بواری وزەدا رۆژ لە دوای رۆژ لە زیاد بوندایە، سەرباری بەردەوامیی تورکیا لەکاری هەڵکەندن و گەڕان بەدوای سەرچاوەکانی وزەدا لە ئاوەکانی رۆژهەڵاتی دەریای ناوەڕاستدا، بەڵام لە ئێستادا ئەو وڵاتە تەنها لە (25%) ئەو وزەیەی کە پێویستی پێیەتی لە ناوخۆی وەڵاتەکەیدا دەتوانێت بەرهەمی بهێنێت، تورکیا ساڵانە پێویستی بە نزیکە (45 بۆ 50) ملیار مەتر سێجا گازی سروشتی هەیە، بۆیە ناچارە لە (75%) ی پێداویستیەکانی لە رێگەی وڵاتانی دەرەوە هاوردە بکات، لەو رێژەیەش (9%) پشت بە عێراق و هەرێمی کوردستان دەبەستێت، تورکیا دوای هەریەك لە (چین و ئەڵمانیا) بە سێیەم وڵاتی هاوردەکاری گازی سروشتی دادەنرێت، هەر ئەمەش وایکردووە دەوڵەتی تورکیا کرۆکی سیاسەتی دەرەوەی لەسەر بازرگانی بونیادبنێت(عزیز، 2013،ل 163) .

بەردەوامیی جموجۆڵ و چالاکیەکانی تورکیا بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە ئابورییەکانی و کارکردن بۆ چەسپاندنی هێز و دەسەڵاتی خۆی لە ناوچەکەدا، وای کردووە حکومەتی ئەنقەرە لە ئەجێندای سیاسی دەرەوەیدا گرنگی و بایەخێکی ئێجگارزۆر بەم ناوچەیە بدات. لەم سۆنگەیەوە دەتوانین بڵێین هەرێمی کوردستان لە ڕووی جیۆپۆلەتیکی وزەوە ناوچەیەکی گرنگ و پڕ بایەخە بۆ دەوڵەتی تورکیا، بەتایبەتی لە سۆنگەی کەمکردنەوەی پەیوەستبوونی دەرەکی و پڕکردنەوەی پێداویستیە ناوخۆیەکانی وڵاتەکەی لە بواری وزەدا بۆ ماوەیەکی درێژ بەنرخێکی کەم، بەهێزکردنی پێگەی خۆی لەرێگەی گواستنەوەی وزەی ناوچەکە و دۆزینەوەی بازاڕێك بۆ ساغکردنەوەی کاڵا و بەرهەمەکانی(قادر، ئایاری 2021، ل78) .

لە لایەکی ترەوە نەوت و گازی کوردستان دەتوانن ببنە هۆی ئەوەی کە خەونەکانی تورکیا سەبارەت بەوەی کە ببێتە ویستگەیەکی گەورەی وزە لە جیهان بێتەدی، تورکیا لە حاڵی حازردا سەبارەت بە بەدیهێنانی ئەم ئامانجەی خۆی لە ستراتیژی وزەی خۆیدا زیاتر کار لەسەر تەوەری قەفقاس – ئاسیای ناوەڕاست دەکات و هەوڵدەدات سەرچاوەکانی ئەو ناوچانە بگەیەنێتە ئەوروپا، دەتوانین بڵێین کە بە مەرجی رێکەوتنی سیاسی و پەرەپێدانی پەیوەندییە ئابورییەکانی هەردوولا هەرێمی کوردستان دەتوانێت ببێتە قوڵاییەکی ستراتیژی بۆ تورکیا (قادرو صالح، 2010، ل ل 149-150) .

تورکیا وەك یەکێك لەدەوڵەتە هەرێمییە بەهێزەکانی ناوچەکە، خاوەنی پێگەیەکی ئێجگار ستراتیجی و گرنگە بۆ هەرێمی کوردستان، لە ڕووی ئابوورییەوە بە یەکێك لە گرنگترین دەروازەکانی هەرێم دادەنرێت لە بواری هاوردەکردنی کاڵاو هەناردەکردن و گواستنەوەی نەوت و گازی هەرێمی کوردستان بۆ بازاڕەکانی ئەوروپا و جیهان، لەم سۆنگەیەوە تورکیا وەك تاکە دەروازەی هەرێم کاریگەری هەیە لەسەر پرۆسەی ئابوری سەربەخۆ و بەهێزکردنی پێگەی هەرێم بەرامبەر حکومەتی فیدراڵ. هەرێمی کوردستان بووە بە بەشێکی گرنگ لە ئابوری تورکیا ژمارەیەکی زۆر لە کۆمپانیاکانی تورکیا لەهەرێمی کوردستان کار دەکەن، بەشێکی زۆری هاوردەی هەرێمی کوردستان لە زۆربەی بوارەکان پشت دەبەستێت بە تورکیا، دیپلۆماتەکانی تورکیا دەڵێن ئەوان لە هەوڵی " تێکەڵکردنی تەواوی ئابوریی " ناوچەی کوردنشینی عێراق و تورکیان(گروپی

قەیرانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، 19نیسانی 2012، ل٢) . ئەمەش بەو مانەیە دێت تورکیا هەرێمی کوردستانی وەك بەشێکی گرنگ لە ئابورییەکەی بینیوە، هەر ئەمەش وایکردووە سەرباری هەموو کۆسپە یاسایی و سیاسی و نەتەوەییەکان هێشتاش پەیوەندی لەگەڵ ببەستێت و ڕێگای بۆ خۆش بکات سەربەخۆیانە سەرچاوە سروشتییەکانی بگەیەنێتە جیهانی دەرەوە.

فاکتەری نەوت و گاز لە پەیوەندییە ئابورییەکانی نێوان هەرێمی کودستان و تورکیا گرنگییەکی ئێجگار زۆری هەیە، لە کەرتی نەوت گازدا چەند یاریکەرێکی سەرەکیمان هەیە کە ڕۆڵیان لە پرۆسەی دۆزینەوە و بەرهەمهێنان و پەرەپێدانی سەرچاوە نەوتی و گازییەکاندا هەیە، هەروەها ڕۆڵێکی بەرچاوییان لە نەخشاندنی سیاسەتی هەناردەکردن و بەبازاڕکردن هەیە، لێرەدا جەخت دەکەینەوە لەسەر یاریکەری سەرەکی کە ئەویش کۆمپانیا نەوتییەکانی جیهانن (صالح،2012، ص5) .

خاڵێکی تری گرنگ بۆ دەوڵەتی تورکیا لە پەیوەندی لەگەڵ هەرێم دۆزینەوەی گۆڕەپانی کارکردنی کۆمپانییە تورکییەکانی بواری نەوت و گازە، کۆمپانیای گەنەڵ ئینرجی (GENEL ENERGY)تورکی یەکەم کۆمپانیای جیهانی نەوت بوو کە ڕووی کردە کوردستان، ئەو کۆمپانیایە بەپێی ڕێکەوتنی ساڵی (2002) ی لەگەڵ حکومەتی هەرێمی کوردستان دەستی کرد بە پەرەپێدانی کێڵگەی نەوتی تەقتەق و دەرهێنانی نەوت(ڕسوڵ، 2019 ، ل6) .

هەرێمی کوردستان لەسەر دووڕیانی وزە لەنێوان خۆرهەڵاتی ناوەراست و یەکێتی ئەوروپا هەڵکەوتووە، لەم ڕووەوە پێگەیەکی نایابی هەیە بۆ ئەوەی ببێتە هاوبەشی گرنگ لەدابینکردنی پێویستی وزەی جیهان، بنیادنانی بۆرییەکانی گواستنەوەی نەوت تاکە ڕێگای کاریگەرە بۆ بەردەوامبوون لەسەر گەیاندنی نەوتی هەرێم بۆ سەر دەریا ، چونکە چەند ئەم نەوتە زووبگاتە بازاڕ و نێوەندەکانی بەکاربردنەوە ئەوەندە زیاتر بایەخی نەوتی هەرێم زیاتر دەبێت لەلایەکی ترەوە نابێت ئەوەمان لەبیربچێت کەبری تێچووی گواستنەوەی بەبۆری زۆر کەمترە و گومرگێکی کەمتری دەوێت.

لە دۆسیەی نەوتدا تورکیا ڕاستەوخۆ مامەڵەی لەگەڵ هەرێمی کوردستان کردووە، بەبێ گەڕانەوە بۆ حکومەتی فیدراڵی ڕەزامەندی دەربڕیبوو بۆ کارکردن لە هێڵی بۆڕیی نەوتی (هەرێم_تورکیا) بە مەبەستی گواستنەوی نەوت و گازی هەرێم لە ڕێگەی خاکی وڵاتەکەیەوە بۆ بازاڕەکانی جیهان، حکومەتی هەرێم لە (2010/5/20) دا لەگەڵ کۆمپانیا تورکیەکاندا ڕێککەوتنی ئەنجامدا بەمەبەستی کارکردن لە پڕۆژەکەدا، کەدرێژییەکەی (281) کیلۆمەترە و بڕی (200) ملیۆن دۆلار تێچووە (قادر، ئایاری 2021، ل84).

تورکیا و هەرێمی کوردستان بە بێ گەڕانەوە بۆ حکومەتی فیدراڵ گرێبەستێکی (٥٠) ساڵەی نەوت و گازیان واژۆکرد کە ئەمەش لە سەروبەندی بنیادنانی بۆری گواستنەوەی نەوتی کوردستان بوو بۆ بەندەری جەیهانی تورکی، ئەم گرێبەسەتە ناڕەزای حکومەتی فیدراڵ و بەشێك لە پارتە سیاسییەکانی هەرێمی لێ کەوتەوە چونکە ناوەڕۆکی ئەم گرێبەستە بۆ ڕای گشتی نەخرایە ڕوو تەنها چەند کەسێك لێی ئاگادار بوون، لەم ماوانەی پێشوو وتەبێژی فەرمی حکومەتی هەرێم لە کابینەی نۆ (جوتیار عادل) وتی "گرێبەستی (50) ساڵەی نەوت لەگەڵ تورکیا بۆ فرۆشتنی نەوت نییە و پێشەکی نەوت نەفرۆشراوە، بەڵکو بۆ تێپەڕینی نەوتی هەرێمی کوردستانە بەناو خاکی تورکیادا (سایتی فەرمی حکومەتی هەرێمی کوردستان، ٢٠٢١) .

تورکیا پەیوەندییەکی مێژووی لەگەڵ دەوڵەتی عێراقدا هەیە، سەرباری ئەوەی ئەم دوو دەوڵەتە چەندین ڕێکەوتن لەبواری ئاسایش و بازرگانی و ئابوری لەنێوانیاندا هەیە، لە ساڵی (2014) حکومەتی عێراق سکاڵای لە دژی دەوڵەتی تورکیا کردووە لە دادگای نێوبژیوانی نێودەوڵەتی بۆ کاروبارە بازرگانیەکان لە پاریس یاخود (ژووری بازرگانی پاریس) لەسەر ئەوەی کە تورکیا گرێبەست یان ڕێکەوتنێکی لەگەڵ حکومەتی عێراقدا هەیە لەچوارچێوەی هێڵی بۆڕی (کەرکوك- جەیهان) بۆ فرۆشتنی نەوتی عێراق لەو ڕێگەیەوە، ئەم هێڵە ساڵی (1977) بونیادنراوە (ITP)(Iraq-Turkey Pipeline) ناسراوە، بەڵام تورکیا ڕێکەوتنەکەی پێشێلکردووە، بەوەی سەروەری عێراقی پێشێلکردووەو، بێ گوێدانە حکومەتی فیدراڵ، مامەڵەیەکی تری هاوشێوەی لەناو هەمان وڵاتدا لەگەڵ هەرێمی کوردستان دا دەستپێکردووەو، هێڵی بۆڕی کوردستان-تورکیا ی کردۆتەوە(جەعفەر، ٢٠٢١) .

حکومەتی فیدراڵیش خاوەنی سەرچاوەی نەوتە، هەر لە حەفتاکانەوە هێڵی بۆری ستراتیجی بۆ تورکیا هەیە، بەڵام بۆچی تورکیا هەرێمی کوردستانی هەڵبژاردووە؟ ئەمەش پەیوەندی بە قازانجی زیاتری تورکیاوە لە پەیوەندی لەگەڵ هەرێم لە چاو پەیوەندی لەگەڵ حکومەتی فیدراڵ، هەرێمی کوردستان زیاتر دەرگای خۆی بۆ دەوڵەتی تورکیا واڵا کردووە ئەمەش لە پێناو گەیشتنی نەوتی هەرێم بووە بە بەندەری جەیهانی تورکی و فرۆشتنی، چونکە تورکیا تاکە دەروازەی جێگیر و سەلامەتی هەرێمە بۆ هەناردەکردنی نەوت و گازەکەی، هەر بۆیە کۆمپانیا تورکیەکان لە یەکەم کۆمپانییەکانی نەوتن کە لە هەرێم کارییان کردووە.

تورکیا زۆرترین قازانجی لە نەوتی هەرێمدا کردووە، (١٥ ٪) پارەی نەوتی هەرێم بۆ تورکیا بووە.بۆ نمونە: بەغدا و تورکیا ڕێکەوتنیان هەیە بۆ گواستنەوەی نەوت بەرمیلی بە ($1.90) دۆلارێك و نەوەت سەنت، بەڵام هەرێم لەساڵی (2019) دا بەپێی ڕاپۆرتی دیلۆریت بەتێکڕا بەرمیلی ($3,80) سێ دۆلار هەشتە سەنتی داوە بە گواستنەوە لە نۆ مانگی یەکەمی ساڵی (2020) دا کرێکە کەمیکردووە، بەڵام هێشتا بە تێکڕا ($2,11) دوو دۆلار و یانزا سەنت بووە واتە بۆ هەر بەرمیلێك ($1,20) یەك دۆلار و بیست سەنت زیاترە(صدیق، 2021) .

تورکیا لەسەر ئەو باوەڕەیە کەهاوبەشبوون لەگەڵ هەرێمی کوردستان و بۆ ئەو وڵاتە سوودی ستراتیژیکی زۆری هەیە و پێداویستیەکانی تورکیا لەبواری وزە ئاسانتر و هەرزانتر لە حکومەتی فیدراڵی عێراق دابین دەبێت(هەڵەبجەیی، 2015، ل ل 120-125) . هەروەها هۆکارێکی تری تورکیا بۆ هەڵبژاردنی پەیوەندی لەگەڵ هەرێم، ئەوەیە کە لە هەرێمی کوردستان جگە لە نەوت مەیدانێکی گەورەی گازی سروشتی بوونی هەیە، کە بڕەکەی زیاترە لە (200) تریلیۆن مەترسێجا (وەزارەتی سامانە سروشتییەکان) ، لێرەدا گرنگیی و گەورەیی فاکتەری گازی هەرێمی کوردستان نەتەنیا لە پێگەی هەرێم، تەنانەت بۆ تورکیا و وڵاتانی ئەورووپاش دەردەکەوێت.

لەکۆتایی ئەم باسەدا، گەیشتین بەو دەرئەنجامەی کە فاکتەری نەوت و گاز کاریگەرییەکی بەرچاوی سیاسی و ئابوری هەبووە لە پێگەی هەرێمی کوردستان لەسەر ئاستی ناوچەیی، هەرێمی کوردستان دوای ساڵی (1991) بوە بە بارێکی سەپێندراو لە چوارچێوەی دەوڵەتی عێراقدا، ئەمەش وایکردووە دەوڵەتانی دراوسێ (تورکیا، ئێران، سوریا) لەسەر ئاستی سەرکردەکان پەیوەندی ناڕەسمیان هەبێت لەگەڵ هەرێم، بەڵام دوای دامەزراندی قەوارەی هەرێم ئەم پەیوەندیانە چونەتە قۆناغێکی ترەوە لەسەر ئاستی ناوچەیی و جیهانی ، بەڵام دوای ڕوخانی حکومەتی ڕژێمی بەعس و دووبارەبونیادنانەوەی دەوڵەتی عێراق و نوسینەوەی دەستور تواندراوە ئەم قەوارەیە زیاتر لە هەرێمێك جێگەی لە دەستوردا بکرێتەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەی ئەم هەرێمە پێش دامەزرادنی دەوڵەتی عێراقی فیدراڵ قەوارەیەکی کارگێڕی و واقعی بووە، پەیوەندییەکانی حکومەتی هەرێم لە باری سەپێندراوەوە چووەتە باری یاسایی، وەك ئەکتەرێکی نادەوڵەتی هەژمار کراوە، ئەمەش بەپێی ئەو دەسەڵاتەی کە دەستور بۆی

دیاری کردووە لە پەیوەندییەکانی دەرەوەیدا، هەرێمی کوردستان هەوڵیدا بڕەو بە کەرتی نەوت و گاز بدات، لەو چوارچێوەیەدا بانگهێشتی کۆمپانیا بیانییەکانی بواری نەوت و گازی کرد تا لە کوردستان لە بواری نەوت و گاز وەبەرهێنان بکەن.

باسی سێیەم

کاریگەری فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی هەرێمی کوردستان لە ئاستی نێودەوڵەتی

بابەتی وزە بابەتێکی گرنگ و هەستیارە بۆ پیشەسازیەکان، لەهەمان کاتدا فاکتەرێکی گرنگی پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکان و بزوێنەرێکی سەرەکی ململانێ جیهانیەکانە، هەموو ئەو دەوڵەتە گەورانەی دەگەنە ئاستێکی دیاریکراوی پێشکەوتن و سەرچاوەکانی وزەیان نیە، یاخود هەیانە و پێویستەکانیان پڕناکاتەوە، بەشێوەیەك لە شێوەکان دەبنە یاریزانێکی نوێی گۆڕەپانی ململانێ لەسەر وزە و لەهاوکێشە ئاڵۆزەکانی سیاسەتی نێودەوڵەتیدا تێوەدەگلێن(شێرۆکی، 2017، ل351) . کەوابوو، ئەو نەوتەی کە وڵاتە بەرهەمهێنەکان هەناردەی دەکەن بۆ وڵاتە پیشەسازیە هاوردەکارەکان یەکێك لە پایەکانی ئابوری جیهانی پێکدێنێت، زۆرینەی سەرچاوەکانی سامانی نەوت و گاز دەکەوێتە وڵات گەلێکی بچووك و تازە پێگەیشتوو کە دەناڵێنن بە دەست کەمی ئامراز و تەکنیکی باڵا بۆ قۆستنەوە و بە کارهێنانی ئەو سامانە گرنگە، لە کاتێکدا دەتوانین بڵێین کە دەوڵەتە پیشەسازیە گەورەکان بە تەواوەتی بێبەشن لەم سامانە گرنگە، بۆیە ناچاربوون هەوڵبدەن ئەم سامانە پێویستە بە هەر شێوەیەك بێت بەدەست بهێنن(الرمیحی، ص176) .

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست یەکێکە لەو ناوچە پڕ بایەخانەی نەوت کە پتر لە 60% هەناردەی نەوتی دونیا پێکدەهێنێت (نادر، 2008، ل 473) . لەبەر ئەم هۆیەش لە مێژوودا بەردەوام جێگای ململانێ بووە، ئەگەر لە مێژووی جیهانیدا ئاشتی دیاردەیەکی دەگمەن بوو بێت، ئەوا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەگمەنترە، ئەگەر بەخێرایی کەمێك لەڕەوش و بارودۆخی ناوچەکە بڕوانین، دەبینین ململانێی بەردەوامی نێوان هێزە ناوچەیی و جیهانیەکان لەسەر ناوچەکە بەبێ پچڕان تا ئێستا بەردەوامە و ئەگەرێکی زۆر هەیە کە لە داهاتوشدا بەردەوام بێت، لەم ڕوانگەیەوە ململانێی هێزە ناوچەییەکان لەگەڵ یەکتردا، ململانێی زلهێزەکان لەگەڵ یەکتردا بوونەتە هۆی شەڕ و شۆڕ و پێکدادانی بەردەوام و خولقاندنی ناسەقامگیری و ئاڵۆزی لە ناوچەکەدا، ئەوەی زیاتر کێشەکانی قووڵتر کردۆتەوە، ئەوەیە کەهەریەك لە هێزە ناوچەییەکان لەهەوڵی ئەوەدایە چۆن پشتیوانی و پشتگیری زلهێزەکان بەدەست بهێنێت (شێرۆکی، 2017، ل351).

فاکتەری نەوت و گاز لە پەیوەندیە نێودەوڵەتییەکان زیاتر ئەچێتە ناو چوارچێوەی زانستێکەوە کە پێی ئەوترێ ئابوری سیاسی نێودەوڵەتی (International Political Economy) ئەگەر پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکان ئاماژە بێت بۆ تاوتوێکردنی جۆر و ڕێبازی پەیوەندییەکان لەنێوان "فاعل-ئەکتەر" ە نێودەوڵەتیەکاندا، ئەوە پەیوەندیە ئابوریە نێودەوڵەتیەکان بریتی یە لە پەیوەندی نێوان حکومەتی دەوڵەتەکان لەگەڵ بازاڕی جیهانیدا. لەبەر ئەوەی دەوڵەت یەکەیەکی سەرەکی و گرنگە لە سیاسەتی جیهانی و خاڵی چەقە لە هاوکێشە جیهانییەکاندا، هەرێمی کوردستان یەکەیەکی نا دەوڵەتییە، بۆیە ناتوانین بە ئاسانی پێگەی هەرێمی کوردستان و ڕۆڵ و کاریگەری لەسەر ئاستی ناوچەی و جیهاندا دەستنیشان بکەین پێویستە لە ڕوانگەی پەیوەندییە نا فەرمی و تاکتیکیەکانی وڵاتانی ناوچەکەو و جیهان لەگەڵ هەرێمی کوردستان، وێنای پێگەی هەرێمی کوردستان بکەین، چونکە ئەوە تەنها دەوڵەتە زلهێزەکانە ئەگەری ئەوەیان هەیە بە شێوەیەکی سەربەخۆ یاخود نیمچە سەربەخۆ ڕۆڵێکی بەرچاو و زۆر هەست پێکراو بگێڕن لە سیستمی جیهانیدا.

تەوەری یەکەم

کاریگەریە فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان ئاستی نێودەوڵەتیدا (پەیوەندی ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا و کوردستان)

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا گەورەترین بەکارهێنەری سەرچاوەکانی وزەیە لە بواری پیشەسازیدا، گەورەترین ڕۆڵیشی هەیە لە داڕشتنەوەی سیماکانی جیۆسیاسی پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکاندا، لەم چوارچێوەیەشدا ئەمریکا پشتگیری بەردەوامی هاوپەیمانەکانی بواری نەوتی کردوە ، هانیداون بۆ دانانی داهات و دەسکەوتەکانی نەوت بە دۆلاری ئەمریکی، بەمەش وڵاتانی هەناردەکەری نەوت بەشداری گەورەیان کردوە لە بوژانەوەی ئابووری ئەمریکی و هەژموونکردنی بەهای دۆلاری ئەمریکی بەسەر ئابووری جیهانیدا (جەمال، ،2017) . ئەمریکا هەوڵیدا ئەم سامانە پێویستە بە هەر شێوەیەك بێت بەدەست بهێنێن لە ڕێگەی کۆمپانیا گەورەکانی بواری وزەی وڵاتەکەیەوە. ئەمریکا ئەوەندەی پێی بکرێت پلانی پێویست دادەنێت بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجە، بە هەموو ڕێگەیەك بۆ سەپاندنی هەژموونی خۆی بەسەر گۆڕەپانەکەدا بە بەکارهێنانی دەست ڕۆیشتنیان و باڵا دەستیان لە بواری تەکنەلۆجیا و کارگێری لە لایەك، و بە بەکارهێنانی ستراتیجیەت لەلایەکی دیکەوە، تەنانەت ئەگەر کارەکە وا بخوازێت سیاسەتی ڕووخاندنی حوکمەتەکانیش بە کاربهێنن هەروەك چۆن ئەمەیان بەرامبەر بە دکتۆر موسەدق لە ئێران لە ساڵی(1952) بەکارهێنا، یان بە بەکارهێنانی دەستێوەردانی سەربازی لە کوێت لە کاتی جەنگی کەنداوی دووەم لە (1991)و ڕووخاندنی سەدام حوسێن و داگیرکردنی عێراق ساڵی (2003) (خیتاوی،2010، ص143) .

هەرێمی کوردستان بە شێکە لە دەوڵەتی فیدراڵی عێراق، عێراقیش بەشێکە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئەوەی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە گشتی و لە عێراق بە تایبەت ڕوودەدات بمانەوێت و نەمانەوێت ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ کاریگەری لەسەر کوردستان هەیە، لە دوای دروستکردنی ناوچەی ئارام، ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا بەسەرۆکایەتی بیل کلنتۆن، بەردەوامبوو لە پشتیوانی کردنی قەوارەی هەرێمی کوردستان و یەکخستنەوەی هێزە سیاسیەکانی هەرێمی کوردستان لە بەرامبەر هەڕەشەکانی حکومەتی عێراقدا. هۆکاری سەرەکی ئەم پشتیوانیەی کلنتۆن دەگەڕێتەوە بۆ ستراتیجی دەوردانی عێراق لەلایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە. لەساڵی(2001) ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بڕیاری ڕووخانی ڕژێمی عێراقیدا (حەسەن، تشرینی یەکەم2020، ل8) .

ڕووخانی ڕژێمی عێراق و گۆڕینی سیستەمی عێراق بۆ سیستەمی فیدراڵی دیموکراسی لەلایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە، دەکرێت بە دەسکەوت و بەرەوپێشچوونی گەورەی پرسی کورد لە عێراق هەژمار بکرێت. ئەمەش بەهۆی ئەوەی لەلایەك پرسی کورد چوارچێوەیەکی یاسایی وەرگرت، پرسی کورد بوو بەپرسێکی دانپێدانراو لەسەر ئاستی ناوخۆیی و هەرێمی و نێودەوڵەتی، لەلایەکی ترەوە، پێگەی کورد لەسیاسەتی دەرەوەی ئەمریکادا گۆڕا بۆ هاوپەیمان و دۆستی ئەمریکا (حەسەن، تشرینی یەکەم2020، ل8) . ئەمریکا ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە لە دیاریکردنی سیستمی فیدراڵی

بۆ عێراق، هەرێمی کوردستان بوو بە تاکە هەرێمێکی ئەم دەوڵەتە فیدراڵە، دەستور فیدراڵی تا ڕادەیەکی باش دۆخی هەرێمی کوردستانی لەبەر چاو گرتووە، کە پێش ئەم دەوڵەتە فیدراڵە بوونی هەبووە، ئەمەش وایکردووە تا ڕادەیەك زیاتر لە هەرێمێك دەسەڵاتی پێبدرێت لە دەستوری فیدراڵی، ئەمەش هانی حکومەتی هەرێمی کوردستانیدا بەشێوەیەکی سەربەخۆ مامەڵە بکات لە پرۆسەی نەوت و گازدا، ئەمریکاش لەم بڕیارەی هەرێم لایەنگری بۆ دەربڕی چونکە وەك دەردەکەوێت ئیدارەی ئەمریکی خوازیاری بە نا- ناوەندکردنی (de-centralizationپرۆسەی نەوت و گاز بووە، هەر لەم ڕۆشناییەشدا ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا هەر لە سەرەتاوە لایەنگرانی نا- ناوەندکردنی پرۆسەی نەوتی عێراق بووە. تەنانەت جۆری گرێبەستی هەرێم پێشنیارێکی ئەمریکیە(یاسین،2017، ل 90) .

هەرێمی کوردستان پاڵپشت بە دەستوری فیدراڵ و یاسای نەوت و گازی هەرێم دەستیکرد بە فرۆشتنی نەوت و گازی خۆی، دوای ئەوەش وەزارەتی سامانە سروشتییەکان ڕایگەیاند هەرێمی کوردستان خاوەنی (45) بیلیۆن بەرمیل مەزندەکراوە(وەزارەتی سامانە سروشتییەکان) . ئەمەش سەرنجی کۆمپانیا نەوتییە گەورەکان و وڵاتانی رۆژئاوا و هەموو جیهانی بەگشتی بۆخۆی ڕاکێشاوە، وایکرد چەند کۆمپانیای گەورەی جیهانی ڕوویکەنە کوردستان بۆ وەبەرهێنان لە بواری نەوت و گاز، هەرێمی کوردستانیش هەوڵیدا لە ڕێگەی گرێبەستەکانی نەوت و گاز ئیمتیازاتی زیاتر بدات بە کۆمپانیا بیانییەکان، مەبەست لەمەش هاندانی زیاتری کۆمپانیە گەورەکان بووە بۆ وەبەرهێنان لە بواری نەوت و گازدا ئامانج لەمەش بەهێزکردنی پێگەی هەرێمی کوردستان بووە لە سەر ئاستی نێودەوڵەتی، ئەمەش لە پێناو بەدەستهێنانی پشگیری سیاسی و ئابوری وڵاتانی کۆمپانیا بیانییەکان بووە، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە هەرە دەوڵەتە بەهێزەکانی جیهانە کە زۆرترین کاریگەری هەبوو لە سەر هەرێمی کوردستان، هۆکاری ئەمەش زیاتر بۆ بەهێزی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەگەڕێتەوە لە بوارە جیاوازەکان، هەروەها لەبەرئەوەی ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا لە دوای ڕوخانی یەکێتی سۆڤیەتەوە بووە بەهێزترین دەوڵەتی جیهان، سیستمی جوت جەمسەریش بوو بە تاك جەمسەری و بەسەرکەوتنی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کۆتایی هات، دەستێوەردانە سەربازییەکانی ساڵی (1991) و (2003) ، لە عێراق، بۆیە ئەمەش وایکرد زۆرترین مامەڵەکردن لەگەڵ عێراق و هەرێمی کوردستاندا هەبێت، لەواقعیدا مامەڵەکردن لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا نەك بۆ کورد بەڵکو بۆ هەموو وولاتانی دیکەی دونیا هەروا ئاسان نییە، چونکە جگە لەوەی ئەمریکا وولاتێکی زلهێزی جیهانییە و لەهەموو شوێنێکدا ئامادەبوونی هەیە و سیاسەتی دەرەوەی خۆی لەسەر بنەمای بەرژەوەندییە باڵاکانی دادەڕێژێت، (هێنری کیسنجەر) بەراشکاوانەوە بە ڕوونی لەم بارەیەوە گووتویەتی "تاکە شتێك لە سیاسەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا جێگیر و نەگۆڕ بێت، بەرژەوەندییەکانە (شێرۆکی، 2017، ل358) " . وەك زۆربەی وولاتە گەورەکانی تر.

سیاسەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەرامبەر بەکورد بەگشتی و کوردانی عێراق بەتایبەتی ئەچێتە چوار چێوەی سیاسەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەرامبەر بە ئاکتەرە نادەوڵەتیەکان یان ئەچێتە چوار چێوەی سیاسەتی بەرامبەر بە دەوڵەتانی (عێراق، تورکیا،ئێران و سوریا)ەوە، بەوپێیەی نەتەوەی کورد خاوەنی دەوڵەتی تایبەت بەخۆی نیە، بەم هۆیەوە پەیوەندییەکانی کورد و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەتایبەت لەسەدەی ڕابردوودا، پەیوەندییەکی نافەرمی و تاکتیکی بوون زیاتر لەوەی پەیوەندییەکی ستراتیجی جێگیرو و فەرمی بووبێتن، پەیوەندییەکان بەپێی گۆڕانی بارودۆخ و گۆڕاوە نوێیەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست گۆڕاون، هۆکاری سەرەکی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئەمریکیەکان بە پێی مەبەست بەرژەوەندییە نیشتیمانیەکانی خۆیان لەکاتی جیاوازی و لەسەر بنەمای بارودۆخە نوێیەکان، گۆڕانکاری و پێداچوونەوەیان لە پەیوەندیەکانی خۆیاندا کردووە لە بەرامبەر کوردا، لە زۆربەی حاڵەتەکاندا کورد بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا زیاتر ئامرازێك بووە بۆ جێبەجێکردنی ئامانجە ستراتیجیەکانی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست (حەسەن، تشرینی یەکەم2020، ل8) . نەك هاوپەیمان و دۆستێکی هەمیشەی بوبێت، ئەمەش لای هەرێمی کوردستان ڕوون بووە کە ئەمریکا وەك هێزێکی کاریگەر و جیهانی لەهەموو پەیوەندی و مامەڵەکانی بەرژەندییەکانی وڵاتەکەی لەبەرچاو بگرێت نەك بەرژەوەندی بەرامبەر.

حکومەتی هەرێم بەشێوەیەك مامەڵەی کردووە بەرژەوەندی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە بواری نەوت و گازدا لە هەرێمی کوردستان زۆر زیاتربێت لە بەژوەندییەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە بواری نەوت و گاز لە حکومەتی فیدراڵ، (موئێمن زەلمی) دەڵێت " لە ئێستادا ئەوەی ئەمەریکاییەکانی پەلکێشی هەرێمی کوردستان کردوە، بەرژەوەندییە بازرگانییەکانی ئەمەریکا و پرسە بازرگانەکانییەتی لەگەڵ نەوتی هەرێمی کوردستاندا، بەڵام ئایا ئەم بەرژەوەندییە ئابورییە چەندە ئەمەریکا وابەستەی بەڵێنی فەرمی و کرداری دەکات لە پشتگیریکردنی بۆ کوردستان؟ ئەوە پرسیارێکی گرنگە کە کورد بە دوای وەڵامەکەیدا بگەڕێت (زەلمی، 2019)". بۆیە پرسی گرنگ لێرەدا ئەوەیە ئایا هەرێمی کوردستان لە ڕێگای پەیوەندی لەگەڵ ئەمریکا توانیویەتی پشگیری ئەمریکا بەدەست بهێنێت بۆ ئەوەی لە ڕووی سیاسی و ئابورییەوە پێگەی هەرێم بەهێز بکات لە ئاستی نێودەوڵەتیدا؟ ئایا هەرێمی کوردستان لەم شێوازە مامەڵە کردنەی لەگەڵ کۆمپانیا بیانییەکان بەگشتی و ئەمریکییەکان بەتایبەتی ئەو هیوا سیاسیانەی هەیبووە بەدیهاتووە؟

سیاسەتی ئەمریکا بەرامبەر مەسەلەی کورد، بەشێکە لەو سیاسەتە گشتییەی لەرۆژهەڵاتی ناوەراست بەرامبەر (عێراق ، ئێران ، تورکیا و سوریا) و ناوچەکە هەیەتی و سیاسەتی فەرمی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەتا ئێستا بریتی بووە لە جەختکردنەوە لە یەکپارچەیی خاکی عێراق، هەروەها ئەمریکا هەمیشە لە گۆشەنیگای خۆیەوە لەگەڵ تورکیا و عێراق روانیویانەتە پرسی کورد لەو وڵاتانە و گومانیان لەسەر ئەوە بوو کە پرسی کورد مەسەلەیەکی ناوخۆییە (کاکەی، 2019) . ئەمەش هیچ لە بەرژەوەندی گەلی کورد نییە چونکە ئەمە پشتکردنە لە مافی سەربەخۆی کووردستان جۆرێك لە دەستکراوەی تێدایە بۆ دەوڵەتی عێراق بۆ هەڵوێست وەرگرتن بەرامبەر بە کورد لە هەبونی هەر جوڵەیەکی سیاسی کە پێچەوانەی حکومەتی فیدراڵ بێت، ئەمەشیان چەندینجار دووپاتکردۆتەوە کە هاوپەیمانیەتی لەگەڵ هەرێم لە چوارچێوەی سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دایە بەرامبەر بە عێراق، هەروەها کەپاڵپشتی سەرەکین بۆ جێگیربوونی بارودۆخی عێراق.

تەوەری دووەم

کاریگەرییە فاکتەری نەوت و گاز لە پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان لە ئاستی نێودەوڵەتیدا (پەیوەندی ڕوسیا و هەرێمی کوردستان)

ڕوسیا وێڕای ئەوەی ئەندامی هەمیشەیی ئەنجوومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتییە و لە کۆمەڵێك بابەت و فایلی نێودەوڵەتیدا بۆتە ژمارەیەکی ئێجگار قورسی هاوکێشەکان، ڕوسیا هەتابێت کاریگەرتر دەبێت لە ڕۆڵگێران لە ناوچەکەدا، ناوچەی ڕۆژهەڵاتی

ناوەراست دراوسێی ئاسیای ناوەند و قەوقازە و ڕوسیا چ لەسەردەمی قەیسەر چ لە سەردەمی یەکێتی سوڤیەت و چی لەسەردەمی پوتیندا هەموو ئەو پانتاییەی بەقوڵایی جیۆپۆلەتیکی خۆی زانیوە و دەیزانێت، بەم پێیە ڕۆژهەڵاتی ناوەراست گرنگیەکی جیپۆلەتیکی و جیۆئیکۆنومیکی زۆری بۆ ڕوسیا هەیە، ئەوەی ئەم گرنگییەی زیاتر کردووە ئەوەیە کە ڕوسیا هاوبەشییەکی گرنگی هەیە لەگەڵ ڕۆژهەڵاتی ناوەراستدا کەبریتیە لە بوونی سامانێکی سروشتی زۆری نەوت و گاز، ئەم هاوبەشییە کاریگەری راستەوخۆی هەیە لەسەر سیاسەتی ڕوسیا بەرامبەر ئەم ناوچەیە (شێرۆکی، 2017، ل360) .

جێگیربوونی هەرێمی کوردستان لە دوای (2003) وەك کیانێکی فەرمی و هەرێمێکی فیدراڵ لە عێراق، وە جێگیربوونی مافە دەستوریەکانی خەڵکی کوردستان لەدەستوری ساڵی (2005) عێراق، پێگەیەکی دەستوری و سیاسی بۆ قەوارەی هەرێمی کوردستان دروست کرد لە عێراقی فیدراڵدا. لە ڕاستیدا گرنگی پێگەی هەرێمی کوردستان بۆ بەشێکی زۆر لەوڵاتانی ناوچەکەو جیهانیش دوای (2007) دەستپێکرد واتا ئەوکاتەی هەرێمی کوردستان دەستی بەفرۆشتنی نەوت کرد، هەر لەوساتەوە هەرێمی کوردستان بووە جێی پەیوەندی بەشێکی زۆر لەوڵاتان لە نێوانیشیاندا وڵاتێکی وەك ڕوسیا قۆنسولگەری خۆی لەهەولێر کردەوە(شێرۆکی، 2017، ل360) .

هەرێمی کوردستانیش وەك بەشێك لە ڕۆژهەڵاتی ناوەراست پەیوەندییەکی مێژووی درێژی هەیە لەگەڵ ڕوسیا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پەیوەندییەکانیان لە سنورێکی تەسکی تاکتیکی و بەرژەوەندی کورتخایەندا تێنەپەڕیوە، واتا ڕوسیا هەمیشە پرسی کوردی وەك کارتێکی گوشار لە دژی نەیارەکانی بەکارهێناوە بۆ مەبەستێکی تایبەت، وێستگە سیاسیەکانی مێژووی پەیوەندیەکانی کورد و ڕوسیا ئەوەمان بۆ دەردەخەن کە مۆسکۆ هەرگیز تاسەر لەگەڵ کورد بەردەوام نەبووە، وە فاکتەرێکی تریش کەلە دوایی (2007) هاتۆتە نێو پەیوەندییەکانی هەردولاوە بریتیە لە فاکتەری وزە، بونی کۆمپانیا ڕوسیەکان لە هەرێمی کوردستاندا (ئەحمەد، کانونی 2020، ل131) .

حکومەتی هەرێمی کوردستان لە مانگی(2) ی (2017) لەگەڵ کۆمپانیای رووسنەفت (Ros Neft) ە ڕێککەوتن کە، ڕووسیا نەوتی هەرێم ئەکڕێت بۆ ماوەی (3) ساڵ لە (2017-2019) . دواتر لە (2 ی حوزەیرانی 2017) لەمیانەی بەشداریکردنی وەفدی هەرێم لە کۆڕبەندی سان پیتەر سبۆرگ (Petersburg . International Economic Forum) کە کۆڕبەندێکی ساڵانەی ئابوریی نێودەوڵەتیە، هەردوولا ڕێککەوتن. کۆمپانیاکانی ڕوسییەکانی وەك ڕۆزنەفت و گازپرۆمی روسی لە ئێستادا لەهەرێمی کوردستان کار دەکەن(جەعفەر، 2019) .

پەیوەندی دروستکردن لەگەڵ هێزێکی گەورەی وەك ڕوسیا گرنگی زۆری هەیە بۆ هەرێمی کوردستان. ئەو هەنگاوانەی ڕوسیا لە ڕاستیدا بازێکی گەورە بوو لە ئاستی پەیوەندییەکانی هەرێمی کوردستان و ڕوسیا ، گرنگیەکەشی ئەوەبوو کەتەنیا یەك حەفتە پێش ئەنجامدانی ڕیفراندۆم لە (9/18/ 2017) دەستی پێکرد، لە کاتی ئەنجامدانی ڕیفراندۆمدا سەرەڕای دژایەتی (تورکیا، عێراق، ئێران و تا ئاستێك ئەمریکاش) بەڵام ڕوسیا بە پێچەوانەی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی دژایەتی ڕیفراندۆمی نەکرد. دوومانگ پێش ئەنجامدانی ڕیفراندۆم(سێرگی لاڤرۆڤ) وەزیری دەرەوەی ڕوسیا لە چاوپێکەوتنێکی تەلەفیزیۆنیدا ووتی" کوردیش وەك هەموو نەتەوەکانی تری جیهان مافی خۆیانە کە گوزارشت لە هیواو ئامانجەکانیان بکەن (ئەحمەد، کانونی 2020، ل131) . ئەمەش بووە خاڵێکی گرنگ لە کاریگەرییەکانی فاکتەری نەوت گاز لە پێگەی هەرێم لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، چونکە ڕوسیا بنیاد لەسەر پاراستنی بەرژەوەندی ئابوری لە بواری وزدا دژایەتی هەرێمی نەکرد. ئەم هەڵوێستەی جۆرێك بوو لە دانپێدان بۆ هەرێمی کوردستان، ڕوسیا نەکەوتە ژێر کاریگەریی تورکیا تا دژی ئەم جوڵە سیاسیەی هەرێم بێت.

پیشەسازی نەوت لە دیدی پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکانەوە کاریگەری ڕاستەوخۆ یان نا ڕاستەوخۆی بەسەر بازاڕی جیهانیەوە هەیە، هەمیشە هەڕەشە هەیە لەسەر نرخی نەوت، چونکە کاریگەرە بە گۆڕنکارییە ئابوری و سیاسیەکانی جیهان، بەرهەمهێنەرە گەورەکانی نەوت و بازرگانەکانی نەوت دەتوانن کاریگەری تەواویان هەبێت لەسەر دانانی نرخی نەوت. بۆیە ئەو دەوڵەتانەی کە دەتوانن نرخی نەوت بگۆڕن، وەك هێزێکی نەرم بەکاری دەهێنن بۆ کاریگەری دانان لەسەر کێبڕکێکارەکانیان، ئەمە لەڕووی تیۆرییەوە لە زانستی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا بە یارپێکردن (تلاعب- Manipulation)ناوزەند ئەکرێت گەمەیەکە لە بازاری بازرگانی دا دەوڵتان پێی هەڵدەستن(جەعفەر، 2020) . ئەمریکا لە مانگەکانی سەرەتای ساڵی (2021) پاڵ پشت بە سعودیە نرخی نەوتی دابەزاند بەزۆر خستنە بازاڕی نەوت، ئەمەش بە مەبەستی زیان گەیاندن بە دەوڵەتی ڕوسیا کە ئەویش فرۆشیارێکی نەوت و گازی سروشتییە، بەم یارییەی ئەمریکا و سعودیە کردیان، روسیا زیانێکی زۆر بەرکەوت، هەروەها زۆرێك لە دەوڵەتانی تر کە نەوت، سەرچاوەی یەکەمی داهاتیانە زیانی زۆرییان بەرکەوت، عێراق و هەرێمی کوردستانیش لەم زیانە بێ بەش نەبوون.

لە کۆتاییی ئەم بەشەدا دەگەین بەو دەرئەنجامەی کە فاکتەری نەوت و گاز لەسەر ئاستی جیهانی گرنگییەکی زۆری هەیە لە پەیوەندی نێوان وڵاتانی بەرهەمهێنەر و بەکارهێنەر، هەرێمی کوردستان خاوەنی بڕێکی زۆرە لە نەوت و گازی سروشتییە، ئەمریکا و ڕوسیا دوو دەوڵەتی بەهێزی جیهانین کە ئامادەیەکی بەرچاوییان هەیە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بەپێی بەرژەوەندییەکانی خۆیان پەیوەندی لەگەڵ وڵاتان دەبەستن. کۆمپانیا گەورەکانی ئەم دوو وڵاتە خەریکی وەبەرهێنانن لە بواری نەوت و گاز لە هەرێمی کوردستان، دیارە ئامانجی یەکەمیان لەم کارە دەستکەوتنی قازانج و فراواکردنی مەودای بەرژەوەندێکانیانن، بەڵام ئامانجی هەرێمی کوردستان لە پەیوەندی لەگەڵ کۆمپانیاکانی (ئەمریکا و ڕوسیا) جگە لە وەدەستکەوتنی قازانج و بەهێزبونی پێگەی ئابوریی بەهێزکردنی پێگەی سیاسیشە، هەرێمی کوردستان لە پەیوەندی بەستنی لەگەڵ ئەم دوو دەوڵەتە هیوای سیاسی گەورەی هەبووە، باشترین تاقی کردنەوەش بڕیاری ڕیفراندۆم بوو، ئایا (ئەمریکا و ڕوسیا) پشتگری هەرێم دەکەن یان دژی دەبن؟ کاتێك هەرێمی کورستان بڕیاری ڕیفراندۆمی دا هەڵوێستی فەرمی ئەمریکا زۆر نەرێنی بوو بەراورد بەو پەیوەندییە ئابورییەی کە لە گەڵ هەرێمی کوردستان هەیەتی لە بواری نەوت و گازدا، هەڵوێستی ڕوسیا جۆرێك لە بێلایەنی بوو، واتا نە پشتگیر بوو نە دژی ڕیفراندمیش بوو. بۆیە لێرەوە ئەوە ڕوون بۆیەوە فاکتەری نەوت و گاز لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی ئەوەندەی کاریگەری ئابوری هەبووە لە بەهێزکردنی پێگەی هەرێم ئەوەندە کاریگەری سیاسی نەبووە لە پێگەی هەرێم لە ئاستی نێودەوڵەتی.

دەرئەنجام

1. فاکتەری نەوت و گاز کاریگەری بەرچاوی هەبووە لەسەر پێگەی سیاسی و ئابوری هەرێمی کوردستان لە ئاستی ناوخۆدا، لەبەر ئەوەی هەرێمی کوردستان خاوەنی بڕێکی زۆری یەدەکی نەوت و گازی سروشتییە، ئەمەش پێگەیەکی بەهێزی پێبەخشیوە، لە لایەکی ترەوە سەربەخۆ مامەڵەکردنی هەرێمی کوردستان بە نەوت و گازەوە کردنەوەی دەرگایەکی نوێ بوو لەسەر کێشەکانی لەگەڵ حکومەتی فیدراڵی.

2. دوای ئەوەی حکومەتی فیدراڵی شکستی هێنا لە دەرکردنی یاسای تایبەت بە نەوت و گاز ، هەرێمی کوردستان لەساڵی 2007 لە پەرلەمانی کوردستان یاسای نەوت و گازی پەسەند کرد، ئەم یاسایە حکومەتی هەرێمی دەستکراوە کرد، هەموو مافیکی دایە حکومەت کە دەسەڵاتی تەواوی هەبێت و وەك وڵاتێکی سەربەخۆ مامەڵە بکات بە بەسەرچاوە سروشتییەکانی هەرێمی کوردستان ، مافی دا بە هەرێم نەوت و گاز بەکاربهێنێت بۆ گەشەپێدانی ناوخۆ و یارمەتیدەر بێت بۆ بەهێزکردنی ژێرخانی ئابوری کوردستان و ببێتە هۆی خۆشگوزەرانی بۆ خەڵکی کوردستان، دوای ئەوە پێویستی بازاڕ وایکردوەبەرهێنەران رووبکەنە هەرێمی کوردستان وەبەرهێنانێکی زۆری تێدا بکەن، ئەمەش بوو بە سەرەتای دەرکەوتنی کاریگەری فاکتەری نەوت و گازی هەرێم لە سەر ئاستی ناخۆ.
3. هەرێمی کوردستان دوای بڕیاری سەربەخۆبوون لە کەرتی نەوت و گازدا لە ڕووی بەڕێوەبردنەوە زۆر لاوازبووە، چونکە ئەزمونێکی کەمی هەبووە لەم بوارە دا، هەروەها ناشەفافی لە کەرتی نەوت و گاز، خراپی جۆری گرێبەستەکان، متمانەيي گەلی کورستان بە کۆی پرۆسەی نەوت و گاز، بە نیشتیمانی نەکردنی و ناڕوونی لە داهات و خەرجی گشتی هەرێم، بۆیە ئەوەی لە کاریگەری ئەم فاکتەرە گرنگەی کەم کردۆتەوە ئەم کۆمەڵە هۆکارانە بوو نەك خودی فاکتەرەکە کە نەوت و گازە کە بەشێکی گرنگە لە بەهێزکردنی پێگەی هەریم لە هەموو ڕوویەکەوە. ئەمەش سەری کێشا بۆ ئەوەی کە کەرتی نەوت و گازی هەرێم چەندین کێشەی هەبێت کە دواجار کاریگەری خراپی لەسەر پێگەی هەرێمی کوردستان هەبێت.
4. یاسای تایبەت بە نەوت و گازی هەرێمی کوردستان پاڵپشت بە دەستوری فیدراڵی ئامادەکراوە، لێراوە فاکتەری نەوت و گاز وایکرد پەیوەندییە ناوچەییەکانی هەرێم بچێتە قۆناغێکی نوێوە بە تایبەت لەگەڵ دەوڵەتی تورکیا، دەوڵەتی تورکیا کە دەوڵەتێکی بەهێزە و دراوسێی هەرێمی کوردستانە، تورکیا بەبێ گەڕانەوە بۆ حکومەتی فیدراڵی پەیوەندییەکانی لەگەڵ هەرێم لە بواری ئابوری بەهێزکردووە، ڕێکەوتنی لەگەڵ هەرێم کرد بە ڕاکێشانی بۆری (نەوتی هەرێم-تورکیا) بۆ گەیاندنی نەوتی هەرێم بۆ بەندەری جەیهان، هەروەها گرێبەستی (50) ساڵەی لەگەڵ هەرێم واژۆکرد و ناوەڕۆکەکەشی بۆ ڕایگشتی ئاشکرا نەکرد، ئەمەش بووە خاڵێکی بەهێزی سیاسی و ئابوری بۆ پێگەی هەرێم بەرامبەر بە دەوڵەتی فیدراڵ، هەروەها کاریگەییەکانی فاکتەری نەوت و گاز وایکردووە کە ئەم ئەکتەرە نادەوڵەتییە لە هاوکێشە ناچەییەکاندا پێگەیەکی گرنگی هەبێت.
5. کاتێك هەرێمی کورستان بڕیاری ڕیفراندۆمی دا هەڵوێستی فەرمی ئەمریکا زۆر نەرێنی بوو بەراورد بەو پەیوەندییە ئابورییەی کە لە گەڵ هەرێمی کوردستان هەیەتی لە بواری نەوت و گازدا، هەڵوێستی ڕوسیا جۆرێك لە بێلایەنی بوو، واتا نە پشتگیر بوو نە دژی ڕیفراندمیش بوو. بۆیە لێرەوە ئەوە ڕوون بۆیەوە فاکتەری نەوت و گاز لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی ئەوەندەی کاریگەری ئابوری هەبووە لە بەهێزکردنی پێگەی هەرێم ئەوەندە کاریگەری سیاسی نەبووە لە پێگەی هەرێم لە ئاستی نێودەوڵەتی.

سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە کوردییەکان

أ-دەستور

دەستوری کۆماری عێراق ساڵی 2005.

ب-یاساکان

یاسەی نەوت و گازی هەرێمی کوردستانی – عێراق. ماددەی (11،12،13، 15) ساڵی 2007.

ج-کتێب

أ.یاسین، بورهان . عەزیز، سەردار. (2017) . دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان لە ناوەوە بونیادنان لە دەرەوە دانپیانان ،چاپخانەی کاروخ، هەولێر.
بیل پارك، و: بەرزانی مەلا وەهاب .(٢٠١٠) . سیاسەتی تورکیا بەرامبەر بە باکوری عێراق ، چاپخانەی چوارچرا، سلێمانی .
قادر، پەروێز رەحیم. صاڵح ،نەجات علی .(2010) . کاریگەرییەکانی تورکیا لەسەر هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپخانەی موکریانی، هەولێر .
عبدالله، خامۆش عمر. (2011) . تیۆری گشتی یاسای دەستوری و سیستەمی دەستوری لە عێراق، چاپخانەی شەهاب، هەولێر.
فەتاح، ڕێبین . (2012) . هەنگاوێکی سەرکەوتوو بڕیارێکی بوێرانە، سامانە سروشتییەکان و کایگەرییەکانی- روانگەیەکی ڕۆژنامەوانی، چاپخانە نیە، هەولێر .
عزیز، سەردار. (2013) . حکومەت و سامانی سروشتی لە هەرێمی کوردستان، چاپخانەی الدار العربیە للعلوم، بیروت.
هەڵەبجەی، سەروەت. (2015) . نەوت هۆکاری سەرەکی شەڕەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، چاپخانە نیە،سلێمانی .
ڕسوڵ، سەنگەر. رەشاد،فەرمان. عەبدوڵڵا، ئاری . (2019) . شەفافییەتی نەوتی کوردستان لە چاوی دیلۆیتەوە، چاپخانەی کامبرج، هەولێر .
فتح الله، سفین جلال. (2015) . نەوتی هەرێمی کوردستان شیکردنەوەیەکی جوگرافی سیاسی، دەزگای چاپ وپەخشی نارین، هەولێر.
مەنتك، کامەران .(2017) . بازرگانی رەشی نەوت و دارشتنەوەی پەیوەندییە هەرێمایەتییەکان ،چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.
نادر ،کاوە . (2008) . ڕۆڵی نەوت لە چارەنووسی گەلی کوردستاندا، چاپخانەی روون، سلێمانی .
شێرۆکی، مەلکۆ . (2017) . دیبلۆماسی ئابوری و کاریگەری لەسەر پەیوەندییەنێودەوڵەتییەکان، چاپخانەی ماردین، هەولێر.
کەریم، هێرش عەبدوڵڵا حمە . (2013) . پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و دەوڵەتانی دراوسێ ئێران و تورکیا و سوریا 1991-2003 ، ئەندێشە بۆچاپ و بلاوکردنەوە، سلێمانی .

د-گۆڤار

حاجی، ڕنجدەر. (شوباتی 2015) . نەوتی خاوی هەرێمی کوردستان لە نێو بەرهەمهێنانی ڕۆژهەڵاتی ناوەراست، گۆڤاری وزە، ژمارە (1) ، پەیمانگای کوردستان بۆ وزە، هەولێر.
کەریم، زانا. (ئایاری 2021) . دیپلۆماسی هەرێمی کوردستان و ئاڵنگارییە یاساییەکانی، گۆڤاری

ئایندەناسی، ژمارە (7)، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەی، سلێمانی .

ئەحمەد، زوبێر رەسول . (کانونی 2020) . بنەمای پەیوەندییەکانی روسیا و هەرێمی کوردستان، گۆڤاری ئایندەناسی، ژمارە(6) ، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەی، سلێمانی.

حمە غریب ، کەنعان. 2014) . پێگەی هەرێمی کوردستان لە سیستمی نوێی جیهانیدا، زنجیرە کتێبی دەزگای میللەت، ژمارە(4)، (چاپخانەی کاردۆ ، سلێمانی .

حەمە، هاورێ حەسەن . (تشرینی یەکەم2020). . سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا بەرامبەر کوردستانی عێراق، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوەلە ململانێ و قەیرانەکان، ژمارە (191) ، سلێمانی.

علی ، قارەمان. (شوباتی 2018) . تورکیا و هەرێمی کوردستان دوای ڕیفراندۆم:ئایندەی پەیوەندییەکانیان، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان، سلێمانی، ژمارە (8) .

حسین، محمد. (تشرینی یەکەمی 2019) . ئاڵنگارییەکانی کەرتی وزەی هەرێمی کوردستان، لە بڵاوکراوەکانی ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوەلە ململانێ و قەیرانەکان، ژمارە (74)، سلێمانی.

قادر،هێمن محمد. (ئایاری 2021) . کاریگەری وزە لە پەیوەندییەکانی تورکیا و هەرێمی کوردستاندا، گۆڤاری ئایندەناسی، ژمارە(7) ، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ئایندەی،سلێمانی .

و- ڕۆژنامە

گزالی، نزار (2012/12/4) . ڕاستە گرێبەستە نەوتیەکانی هەرێم بڵاوکراونەتەوە بەڵام شێوازی ئەنجامدانەکەی لە پشت دەرگا داخراوەکانەوە بووە، ڕۆژنامەی ئاوێنە، ژمارە (354)، سلێمانی.

ی- توێژینەوە

(19نیسانی 2012) گروپی قەیرانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، عێراق و کوردەکان: شێوازی قازانج و زیانی زۆری هایدرۆکاربۆن، ڕاپۆرتی گروپی قەیرانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ، ژمارە (120) .

کەریم، ئەنوەر. (تشرینی دووەمی 2020) . شیکاری سوات بۆ کەرتی نەوت و غازی هەرێمی کوردستان، ژوری توێژینەوەکانی بزوتنەوەی گۆڕان، سلێمانی .

دووەم:سەرچاوە عەرەبییەکان

الکتب العربیه

غیلبین، روبرت. (2004) . الاقتصاد السیاسی للعلاقات الدولیه، ت: مرکز الخلیج للابحاث، مرکز الخلیج للابحاث، دبی.

صالح ،علیاو کامل. (2012) . قطاع النفط والغاز فی الخلیج نظره عامه واقلیمیه، (مرکز الخلیج لسیاسات التنمیه ،الکویت .

3الرمیحی، محمد. (---) النفط والعلاقات الدولیه، (سلسله عالم المعرفه ، الکویت.

خیتاوی، محمد. (2010) . الشرکات النفطیه متعدده الجنسیات و تاثیرها فی العلاقات الدولیه، دار مؤسسه رسلان الطباعه والنشر والتوزیع، دمشق .

سێیەم ئەلیکترۆنیەکان: سەرچاوە

جەعفەر، بەهرۆز. (2020) . مەترسییەکانی بەردەم یەدەگی نەوت و غازی سروشتی هەرێمی کوردستان لە سۆنگەی بازاڕی ئابوری جیهانیەوە ، وەرگیراوە لە سایتی پەیمانگای مێدیتریانە بۆ توێژینەوەی هەرێمایەتی، https://www.mirs.co/KU/details.aspx?jimare=193، بەرواری سەردان 4-8-2021، کاتژمێر 2:48.Am

جەعفەر، بەهرۆز. (2017) . جیۆپۆلەتیکی نوێی ووزەی هەرێمی کوردستان لە ژێر ڕۆشنایی دوایین پێشهاتە هەرێمایەتییەکاندا، وەرگیراوە لە سایتی پەیمانگای مێدیتریانە بۆ توێژینەوەی هەرێمایەتی ، https://www.mirs.co/KU/details.aspx?jimare، بەرواری سەردان 29-7-2021، کاتژمێر 1:29.Am

کاکەی،عەباس. (2019) . کوردانی عێراق و تورکیا لە سیاسەتی دەرەوەی زلهێزەکاندا ؛ وەرگیراوە لە سایتی چاوی کورد، 3648http://chawykurd.com/details.aspx?=hewal&jmare= 96=2&Jor11&Jor= ،بەرواری سەردان 7-8-2021 ،کاتژمێر 7:25.Am

(2017) . حکومەتی هەرێم 14 ملیۆن دۆلاری بە دانەغاز دۆڕاند، وەرگیراوە لە سایتی میللەت،https://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=4458&T ، بەرواری سەردان 8-8-2021 ،کاتژمێر 10:29.Am

سایتی فەرمی حکومەتی هەرێمی کوردستان، https://gov.krd/news-and-announcements/categorie،بەرواری سەردان 29-4-2021 ،کاتژمێر 11:38.Am

شێرکۆ جەودەت، ڕاپۆرتەکەی دیلۆیت خزمەت بە شەفافیەتی نەوت و غاز ناکات، وەرگیراوە لە سایتی ویستگە، https://gov.krd/news-and-announcements/categorie،بەرواری سەردان ٢٩-7-٢٠٢١ ،کاتژمێر 1:29.Am

زەلمی، موئمین .(2019) .کورد و ئەمریکا؛ هامشۆی سیاسی یان پەیوەندی دیبلۆماسی، وەرگیراوە لە سایتی چاوی کورد، http://chawykurd.com/details.aspx?=hewal&jmare=3663&Jor=41&Jor2=90=،بەرواری سەردان 7-8-2021 ،کاتژمێر ٧:١٢.Am

موهەندس، نەوزادی ، غازی سروشتی کوردستان نیعمەتێکی تاڵانکراو، وەرگیراوە لە سایتی ڕادیۆی نەوا، http://www.radionawxo.org/kurdi/index.php/article.html?start=42، بەرواری سەردان ٢١-7-2021 ،کاتژمێر 11:18.Am

گوڵاڵی، یادگار صدیق. (2021) . هەرێم بواری جوڵە کەمە , وەرگیراوە لە سایتی شەن، http://www.shanpress.com/Wtardetails.aspx?jimare=3562 ،بەرواری 29-6-2021,کاتژمێر 6:50.

تاوگۆزی، ئاریان . (2015) . پارا و پرۆتۆ، کامیان؟ بۆ دیپلۆماسییەتی حکومەتی هەرێمی کوردستان ، وەرگیراوە لە سایتی سپی میدیا، https://speemedia.com/drejaWtar.aspx?NusarID=238&Jmare=66 ،بەرواری 6-8-2021,کاتژمێر 2:50.

ڕەفیق، ئومێد. (2016) . چۆنێتی بونیادنانی ستراتیجی گشتگیر لە هەرێمی کوردستان ، وەرگیراوە لە سایتی میللەت، https://www.milletpress.com/Detail.aspx?Jiamre=12361&T ،بەرواری سەردان 3-8-2021، کاتژمێر 1:29.Am

12.نەجار، شێرزاد. (2015) . هەرێمی کوردستان و دبلۆماسیەتی سەردەمی سەخت، وەرگیراو لە سایتی گوڵان، https://www.gulanmedia.com/so/story/201605/1621546، 275، بەرواری 1-11-2020, کاتژمێر 1:42.